

Наталія ЧЕРКАСЬКА (Київ)

ДОКУМЕНТИ ДУБЕНСЬКОГО АРХІВУ ЛЮБОМИРСЬКИХ З КОЛЕКЦІЇ КИЇВСЬКОГО ВІДДІЛУ РОСІЙСЬКОГО ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

Минуло 110 років від заснування в Петербурзі Імператорського Російського військово-історичного товариства (далі – ІРВІТ)¹. Товариство, яке мало на меті дослідження пам'яток військової історії і воєнного мистецтва, поширення військово-історичних знань, утворило у великих містах Російської імперії 12 відділів (у окремих військових округах) і підвідділи (у гарнізонах)².

¹ Офіційна назва товариства російською мовою: “Императорское Русское военно-историческое общество”; термін “императорский” у даному випадку свідчив про найвищий статус наукового товариства. Адже статут Товариства був затверджений імператором Миколою II, який формально став його почесним головою. Відповідно до п. 3 статуту “Общество состоит вне политики и в своей деятельности подчиняется всем существующим узаконениям и распоряжениям правительства”. Остаточну редакцію статуту див.: № 29965 – Января 12 [1908 г.] Высочайше утвержденный устав Русского военно-исторического общества // Полное собрание законов Российской империи: Собрание третье. – СПб., 1911. – Т. XXVIII: 1908 год. – Отд. I: № 29944–31329. – С. 15–18.

У Російській імперії діяли лише чотири “русские императорские” наукові товариства разом з військово-історичним – історичне, географічне та Православне палестинське товариства. Термін “імператорський” не був синонімом загальноросійського або загальнонаціонального масштабу. Термін “русское” походив від назви титульної нації імперії – “русский народ”. Паралельно існували “российские императорские” товариства – садівництва, плідівництва, автомобільне, пожежне.

На честь 110-річчя заснування ІРВІТ 18 листопада 2017 р. в Петербурзі на фасаді колишнього Артилерійського історичного музею (тепер – Військово-історичний музей артилерії, інженерних військ і військ зв'язку), в приміщенні якого були Рада, канцелярія та сховище наукового товариства, відкрили меморіальну дошку. правонаступником ІРВІТ є започатковане у 2012 р. наукове товариство – “Российское военно-историческое общество” (курсив мій. – Н. Ч.).

² У грудні 1907 р. загальні збори Товариства затвердили Положення про його місцеві відділи, підготовлене спеціально створеною комісією. Колекція документів і діловодний архів ІРВІТ, його відділів і комітетів, а також особові архіви членів становлять окремі фонди в державних архівних установах Москви та Санкт-Петербурга. Див., напр.: Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА). – Ф. 339: Русское военно-историческое общество (1907–1918 гг.). – Оп. 1. – 211 ед. хр.: 1907–1918 гг.; Ф. 390: Комитет по сбору пожертвований на сооружение памятника М. И. Голенищеву-Кутузову в г. Москве (1913–1917 гг.). – Оп. 1. – 25 ед. хр.: 1913–1917 г. Комітет діяв при Московському відділі ІРВІТ тощо.

Российский военно-исторический государственный архив: Путеводитель. [Електр. ресурс]. – М., 2006. – Т. 1. – С. 137–138. – Реж. доступу: <http://guides.rusarchives.ru/browse/guidebook.html?bid=238&sid=821136#refid821135>

Створення відділу ІРВІТ у Києві було доручено київському, подільському і волинському генерал-губернатору (1905–1908), командувачу (1904–1908) військ Київського військового округу (далі – КВО), генералові від кавалерії В. О. Сухомлинову (1848–1926). З призначенням його начальником Генштабу в грудні 1908 р. Відділ ІРВІТ очолив новий командувач військ КВО, генерал від артилерії М. І. Іванов (1851–1919)³. Функціонування Відділу поширювалося на губернії, які входили до КВО: Київську, Подільську, Волинську, Полтавську, Харківську, Чернігівську, Курську, а також Хотинський повіт Бессарабської губернії.

У пострадянській українській історичній науці основні напрями наукової діяльності Київського відділу ІРВІТ (археографічний, архівний, науково-видавничий, краєзнавчий, популяризаторський) вперше відтворила К. І. Климова⁴. Як “першу та єдину у Наддніпрянській Україні громадську пам’яткоохоронну структуру” Київський відділ ІРВІТ вивчала Л. Федорова⁵. Внесок товариства у вивчення військово-історичних пам’яток побіжно згадують у монографіях В. Горбик і Г. Денисенко⁶, деякі інші українські історики. Російські дослідники діяльності ІРВІТ і творчого доробку його членів функціонування Київського відділу спеціально не розглядали⁷.

Научный архив Военно-исторического музея артиллерии, инженерных войск и войск связи, С.-Петербург. – Ф. 11: Русское военно-историческое общество (1907–1917 гг.). – 697 ед. хр.: 1907–1917 гг.

³ Особовий фонд М. І. Іванова див.: РГВИА. – Ф. 72: Іванов Николай Иудович (1851–1919). – Оп. 1. – 460 од. зб.: 1867–1920 гг. Див.: Российский военно-исторический архив: Путеводитель. [Електр. ресурс.] – М., 2008. – Т. 3. – С. 301–302. – Реж. доступу: <http://guides.rusarchives.ru/browse/guidebook.html>

⁴ Климова К. Архівна діяльність Київського відділу Імператорського Російського військово-історичного товариства // Історія, історіософія, джерелознавство: Статті, розвідки, замітки, есе: Іст. зб. / Наук. ред. В. Ульяновський, Л. Довга. – К., 1996. – С. 231–250; *її ж.* Воєнно-музейна справа в Україні на початку ХХ ст. (До проблеми розробки концепції Київського військово-історичного музею) // Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи: Матер. ювіл. міжнар. наук.-практ. конфер. – К., 1999. – С. 87–88; *її ж.* Розділ 10. Військові архіви в Україні. Проект організації військово-історичного архіву Київського військового округу // Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Б. Матяш, К. І. Климової. – К., 2002. – С. 245–264.

⁵ Федорова Л. Д. Київське військово-історичне товариство в пам’яткоохоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України початку ХХ ст. – К., 2005; *її ж.* Спорудження пам’ятників на честь видатних історичних діячів України Київським відділом Російського військово-історичного товариства // Сумський історико-архівний журнал. – 2011. – Вип. 12–13. – С. 135–147.

⁶ Горбик В., Денисенко Г. Воєнна історія України в пам’ятках. – К., 2003. – С. 16–30; Денисенко Г. Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини. – К., 2011. – С. 31–41.

⁷ Зезюлинский Н. Ф. По поводу I и III томов Трудов Императорского Русского военно-исторического общества. – СПб., 1911 (рукопись); Габаев Г. С. Русское военно-историческое общество (1907–1914) // Военно-исторический журнал. – 1940. – № 4. – С. 122–124; Бескровный Л. Г. Русское военно-историческое общество: Очерки военной историографии. – М., 1962; Кочетков А. Русское военно-историческое общество (1907–1914) // Военно-исторический журнал. – 1965. – № 9. – С. 94–99; Дьяков В. А. О возникновении, составе и деятельности Русского военно-исторического общества (1907–1917 гг.) // Проблемы истории общественного движения и историографии. – М., 1971. – С. 275–288; Русская военная мысль, конец XIX – начало XX в. – М., 1982. –

Науковий і діловий архів Відділу фрагментарно представлено у фондах Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (далі – ЦДІАК України)⁸, а також у Російському державному військово-історичному архіві в Москві⁹. Матеріали, що відклались у результаті діяльності Відділу, потрапили до особових фондів його членів у державних архівних установах України¹⁰. Інформативний потенціал виявлених джерел до історії Київського відділу ІРВІТ вперше дослідила і ввела до наукового обігу К. І. Климова.

Об'єктом нашої статті є інформативний потенціал документів з головного родового архіву Любомирських у Дубні, які 1910 р. потрапили до наукового архіву Київського відділу ІРВІТ. Ці документи спеціально не досліджувались і мало відомі науковцям¹¹.

До певної міри, наукова реконструкція складу і змісту колекції Відділу стає можливою завдяки вцілілому фрагменту книги надходжень документів у Відділ (від № 575 до № 1098; перелік документів від № 1 до № 574 втрачено)¹². Він зберігається в особовому фонді історика Н. Д. Полонської-Василенко у Центральному державному архіві органів влади та управління України. Адже головою Розпорядчого комітету Відділу був її батько –

С. 61–72; *Самашко В. П., Петрова Н. А.* Научно-издательская деятельность Русского военно-исторического общества // Издание исторических документов в СССР (Вопросы истории, теории и методики). – М., 1989. – С. 197–212; *Смирнова М. А.* Создание и начало работы Императорского Русского военно-исторического общества в дневниках В. С. Савонько // Труды Исторического факультета Санкт-Петербургского университета. – 2015. – Вып. 24. – С. 65–71.

Фонд ІРВІТ у Петербурзі вперше дослідила С. Успенська. Див.: *Успенская С.* Фонд “Императорское Русское военно-историческое общество”: обеспечение сохранности документов и перспективы использования: (Из Архива Военно-исторического музея артиллерии, инженерных войск и войск связи): Автореф. дис. ... канд. культурологии. – М., 2000. – 27 с.

⁸ ЦДІАК України. – Ф. 1196: Київський відділ Російського військово-історичного товариства. – 1908–1919 рр. (колекція 1760–1912, 1924–1925 рр.). – Оп. 1. – 212 од. зб.; Ф. 1392: Колекція документів, зібраних Київським відділом Російського військового історичного товариства. 1521, 1559, 1579, 1627, 1645, 1682, 1695–1849, 1908–1910 рр. – Оп. 1. – 105 од. зб. Див.: Центральный державный исторический архив Украины, м. Київ. Список фондів. [Електр. ресурс]. – Реж. доступу: http://cdiak.archives.gov.ua/spysok_fondiv.

⁹ РГВИА. – Ф. 1825: Киевский отдел Императорского Русского военно-исторического общества (1911–1914). – Оп. 1. – 2 ед. хр. Насправді Київський відділ функціонував з 1909 р. до 1918 р.

¹⁰ Див. особові фонди: В. С. Іконникова (ф. 849), О. І. Мердера (ф. 1073) у ЦДІАК України; В. Г. Ляскоронського, В. В. Хвойки в архіві Інституту археології НАН України (ф. 2), Інституті рукопису НБУВ НАН України (ф. 46, ф. III, ф. 42); М. П. Василенка, чоловіка Н. Д. Полонської-Василенко (ф. 542) у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України.

¹¹ Вперше історію надходження до Відділу документів Дубенського архіву Любомирських висвітлювала в дисертації К. І. Климова. Проте джерелознавчий аналіз документів не було зроблено, не було оцінено їхній інформативний потенціал, оскільки це не відповідало основній меті та науковим завданням її дисертаційного дослідження.

¹² Центральный державный архив вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 1–60.

військовий історик Д. П. Меньшов¹³, якому доручено було облік і впорядкування документів колекції. Подекуди це засвідчують зроблені Д. Меньшовим на документах цифрові позначки та збережені діловодні етикетки Відділу. Більшість етикеток, на жаль, втрачено. Як встановила К. І. Климова, до сьогодні дійшла лише частка документів – з № 3 до № 1198¹⁴. Проте нами виявлено документ, з якого здогадно розпочиналася книга надходжень Відділу і який походив з архіву Любомирських¹⁵.

Інтерес військових істориків – членів ІРВІТ до приватних архівних збірок впливав з наукових завдань цієї громадської наукової інституції. Тому коротко згадаємо історію створення Київського відділу ІРВІТ.

Наукова мета, основні завдання, напрями діяльності Київського відділу ІРВІТ. Започаткований на організаційних зборах у червні 1908 р. Відділ офіційно відкрився 21 лютого 1909 р.¹⁶ Канцелярія та архів товариства розміщувались у колишньому будинку Київського місцевого правління Червоного Хреста, на перехресті вулиць Микільської (тепер – вул. Івана Мазепи) та Московської (вул. Московська, 1/2)¹⁷. Періодичний друкований орган Відділу “Военно-исторический вестник” (далі – Вісник)¹⁸ виходив упродовж 1909–1914 рр. (з 1910 р. за сумісництвом друкований орган Київського товариства охорони старожитностей і пам’яток мистецтва). Загалом вийшло друком 25 випусків. Редакція Вісника містилась у приміщенні штабу КВО на вул. Банковій, 11 (будівля не збереглась).

¹³ Меньшов Дмитро Петрович (1855–1918) – військовий історик, архівіст, громадський діяч. Учасник російсько-турецької війни 1877–1878 рр. По закінченні Миколаївської артилерійської академії (1882) служив у Харківському, з 1889 р. – Київському військових округах. З 1908 р. – начальник Київського окружного артилерійського складу, генерал-майор. Член Ради, голова Розпорядчого комітету, товариш голови Архівно-бібліотечної комісії і хоронитель наукового архіву Київського відділу ІРВІТ. Автор численних публікацій в часописі товариства – “Военно-историческом вестнике”, а також у “Русском архиве”, “Русской старине”. Див.: *Кальницький М., Федорова Л.* Московська вулиця, 30 [Електр. ресурс]. – Реж. доступу: <http://pamyatky.kiev.ua/streets/moskovska-vul/sadiba-sudovogo-dvoru-kiyev-pecherskoyi-lavri-1897-v-yakiy-prozhivali-menshov-d-p-polonska-vasilenko-p>

¹⁴ *Климова К. І.* Наукова діяльність Київського відділу Імператорського російського Военно-історичного товариства (1908–1914): Дис. ... канд. іст. н. / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. – К., 1995. – С. 33–34.

¹⁵ ЦДІАК України. – Ф. 1392. – Оп. 1. – Спр 17. – Арк. 61. Документ має цифрову позначку, зроблену рукою Д. П. Меньшова: № 1.

¹⁶ Торжественное открытие Киевского отдела // Военно-исторический вестник. – К., 1909. – № 1–2. – С. 37–46.

¹⁷ *Кальницький М., Ткаченко О., Федорова Л.* Московська вулиця, 1/2 [Електр. ресурс]. – Реж. доступу: <http://pamyatky.kiev.ua/streets/moskovska-vul/budinok-kiyivskogo-mistseвого-pravlinnya-rosiyskogo-tovaristva-chervonogo-hresta-1904> За цією адресою на Московській вулиці у 1909–1919 рр. містилось також Київське товариство охорони старожитностей і пам’яток мистецтва, співвидавець Вісника з 1910 р.

¹⁸ Мета видання відповідала загальним науковим цілям товариства, – з одного боку, “наукова розробка історії військової справи взагалі і в Росії зокрема”, а з другого – “поширення військово-історичних знань”. З 1912 р. Вісник отримував і публікував матеріали редакційного портфеля “Журнала Императорского Русского военно-исторического общества”, періодичного органу ІРВІТ за редакцією професорів П. Симанського та О. Байова. *Климова К. І.* Російське воєнно-історичне товариство [Електр. ресурс]. – Реж. доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Rosijske_imperatorske.

Наукова мета товариства передбачала дослідження насамперед у царині військової історії. Але члени Відділу захопилися також проблемами загальної історії, археології, краєзнавства, історичної біографіки¹⁹; створенням спеціалізованих архівів, музеїв і бібліотек; поширенням військово-історичних знань тощо. Науковій меті відповідали напрями роботи Відділу – виявлення, копіювання, зберігання документальних джерел; видання друкованого органу; участь у археологічних розкопках; облік, ознайомлення з історією, опис давніх фортифікаційних споруд та заходи щодо їх консервації; спорудження та відкриття пам'ятників, присвячених визначним історичним діячам і увічненню воєнних подій минулого; організація екскурсій на місця історичних подій і лекцій з військово-історичної або близької тематики професорів Університету св. Володимира тощо.

Прикметною рисою діяльності Київського відділу було єднання зусиль урядовців, військових, представників місцевої аристократії і науковців (це притаманне було Московському відділу ІРВІТ). Його члени мешкали або служили на території Київського військового округу. У роботі Відділу разом з професійними військовослужбовцями, військовими істориками брали участь правники, історики Церкви, краєзнавці та архівісти. Київський відділ співпрацював з іншими науковими товариствами гуманітарного напрямку. Членами Київського відділу були визначні дослідники, як-от: В. В. Хвойка, археолог, один із засновників Київського музею старожитностей та мистецтв, завідувач археологічного відділу; М. Ф. Біляшівський, археолог, етнограф, директор Київського художньо-промислового та наукового музею; І. І. Каманін, завідувач Київського центрального архіву давніх актів; професори київського Університету св. Володимира, зокрема В. С. Іконников, товариш голови Ради Відділу, Ю. А. Кулаковський, Г. Г. Павлуцький; професори Київської духовної академії В. З. Завітневич, Ф. І. Титов, М. І. Петров та ін. Більшість науковців – членів ІРВІТ входили до складу наукових товариств Києва, Москви, Петербурга тощо.

Одним з кардинальних завдань ІРВІТ було виявлення історичних першоджерел або “згадок про такі, що раніше не досліджувалися”²⁰. На вирішення

¹⁹ Термін “біографістика” в історичній науці був запроваджений лише в 1970-х рр. на означення спеціальної історичної дисципліни. Сучасні українські дослідники-біографісти на означення самої науки про історико-біографічні дослідження, її теорії, методології, історіографії, практики та термінологічного апарату використовують термін “біографістика”. Становлення біографістики як спеціальної історичної дисципліни в незалежній Україні відбулося з появою праць В. Чишка. У західноєвропейській та російській науковій і культурній традиціях прийнятому нині в українській історичній науці терміну “біографістика” в цілому відповідають “наукова біографія” (а також “біографія”) та “біографіка” (в розумінні окремого напрямку дослідницької діяльності і наукової дисципліни). Російські науковці використовують термін “біографіка” в широкому розумінні. Див.: *Попик В.* Biography – біографіка – біографістика – біобібліографія: понятійний арсенал історико-біографічних досліджень // Український історичний журнал. – 2015. – Вип. 3. – С. 126–127; *його ж.* Наукові напрями: біографіка [Електр. ресурс]. – Реж. доступу: <http://biography.nbuv.gov.ua/index.php/biografistika-j-in/biografika/59-biografistika>

²⁰ ЦДІАК України. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 8; *Іконников В. С.* Задачи Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества // Военно-исторический вестник. – 1909. – С. 8.

цього завдання спрямована була діяльність трьох комісій Відділу. Архівно-бібліотечну комісію²¹ очолив професор Університету св. Володимира В. С. Іконников – автор двотомної праці “Опыт русской историографии”²². У другій частині першого тому В. Іконников приділив увагу приватновласницьким архівним збіркам Російської імперії, зокрема на українських землях (розділ VII). Ця обставина мала вплинути на результативність діяльності комісії. У збиранні джерел була зацікавлена також Музейна комісія, головним завданням якої були організація та формування колекції Військово-історичного музею в Києві. Упродовж першого року існування комісію очолювали П. Ф. Путинцев, Б. В. Адамович, В. М. Драгомиров. Військово-історичний музей відкрився 28 грудня 1910 р., зайнявши дві зали у підвальному приміщенні Київського художньо-промислового та наукового музею на Олександрівській вулиці (тепер – Національний художній музей України, вул. Михайла Грушевського, 6)²³. Попечителем Військово-історичного музею став київський, подільський і волинський генерал-губернатор (1908–1914) Ф. Ф. Трепов (1854–1938). Хоронителем фондів музею було призначено ад’ютанта генерал-губернатора, підполковника генштабу С. М. Крейтона²⁴.

Очолювана кадровими військовиками Комісія зйомок і знімків (голова – начальник Управління київської військової топографічної зйомки Ю. Шмідт, а з 1910 р. – начальник 33-ї піхотної дивізії О. Зегелов²⁵) провадила розшук, облік і зйомку, складала креслення об’єктів військово-історичного значення, – замків, фортець, інших фортифікаційних споруд, з метою їх консервації.

Увагу військовиків привернули, зокрема, засновані князями Острозькими фортифікаційні споруди Острога, Дубна (тепер – міста Рівненської області) та Клеванський замок (село Клевань Рівненської області)²⁶, що належав з другої половини XV ст. князям Чорторийським²⁷. Їх оглянув 1910 р. секретар Розпорядчого комітету Б. С. Стеллецький. У його звітах про поїздки до

²¹ Спочатку йшлося про Архівну комісію (рішення від 14 листопада 1908 р., п. 4), але остаточно було затверджено “Архівну і бібліотечну комісію”. Її мета полягала у збиранні даних про архіви; виявленні, зберіганні та підготовці до друку архівних документів; копіюванні тих документів, які з будь-якої причини не могли бути передані до Відділу; “спеціальному розшуку” архівних джерел. Див.: Инструкция Архивной комиссии Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества с состоящей при этой комиссии библиотекою Отдела // Там само. – 1910. – № 1–2. – С. 23–24.

²² Іконников В. С. Опыт русской историографии. – К., 1891. – Т. 1; К., 1908. – Т. 2.

²³ ЦДІАК України. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 136–137.

²⁴ Документи про нього див.: Там само. – Спр. 131–179.

²⁵ Федорова Л. Д. Київський відділ імператорського російського військово-історичного товариства [Електр. ресурс] // Енциклопедія історії України / Редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. – К., 2007. – Т. 4: Ка–Ком. – 528 с.: іл. – Реж. доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Kyivsky_viddil_Voenno_ist_tov_tva

²⁶ ЦДІАК України. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 66–67; Спр. 66.

²⁷ Замок у Клевані належав Чорторийським до 1860 р., коли був проданий російському уряду. Заслугою Б. С. Стеллецького є публікація “Опису Клеванського замку 1609 року”, – “витяг з актової книги № 2419, що зберігалась у Київському Центральному архіві давніх актів при Університеті св. Володимира”: Стеллецький Б. Замок в Клевани. Справка (с планом и иллюстрациями) // Военно-исторический вестник. – 1910. – № 11–12. – С. 27–36.

Острога (5 травня 1910 р.)²⁸ та Дубна (17 вересня 1910 р.)²⁹ охарактеризовано тогочасний стан цих замків (долучені до звітів фотографії не збереглися). З часом замки та їхні укріплення зазнали руйнації. У звіті Б. Стеллецький вказав на історичні особливості фортифікаційних споруд Волинської губернії: «Огромное количество военных памятников, представляющие военные сооружения, находится, по малопонятной причине, в руках частных лиц, и в силу этого приходится мириться с их разрушением, так как очень редко удастся убедить нынешних их владельцев отказаться от извлечения доходности во имя сохранности памятников для науки»³⁰.

20 вересня 1910 р. Рада Відділу заслухала повідомлення Б. Стеллецького про стан Дубенського замку, який належав військовому відомству. На думку доповідача, дослідження Дубенського замку було б внеском в історію воєнного мистецтва. Б. Стеллецький виклав програму збереження цієї пам'ятки: визначення меж укріплень, укладання детального плану, забезпечення пильного нагляду, проведення історичного дослідження системи укріплень і опис замку³¹. Рада апелювала до начальника Дубенського гарнізону, генерал-лейтенанта (з 1910 р.) Л. В. Де-Вітте і начальника інженерів КВО (1908–1912), генерал-лейтенанта (з 1909 р.) К. Ф. Холостова щодо заходів для охорони замку як історичної пам'ятки³².

Неналежна джерельна база дослідження спонукала членів Відділу звернутися по допомогу до колишніх господарів, представників відомих в історії русько-литовських князівських і польських магнатських родів. Симптоматично, що вже 14 листопада 1908 р. на посаду попечителя литовсько-польської частини майбутнього музею запросили князя Романа Даміана Сангушка, посідача Заславського заказного маєтку (російський варіант майорату – «заповедное имение»)³³. Прагнення залучити до співробітництва власників архівів, бібліотек і колекцій було задеклароване рішенням Архівно-бібліотечної комісії 13 квітня 1909 р. (п. 37)³⁴.

З приватними архівними збірками і колекціями працювали: Мечислав Станіслав Іванович Кринський, штабс-ротмістр, ординарець командувача військ КВО; Василь Іполитович Маркевич, штабс-ротмістр, ад'ютант командувача військ КВО, та Михайло Федорович Бакулін, штабс-ротмістр,

²⁸ ЦДІАК України. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 1–1 зв. Історію Острозького замку висвітлив, за дорученням Відділу, М. Дітеріхс. Його праця виходила у часописі впродовж 1911–1913 рр. Див.: *Дитерихс М.* Острог и Острожское княжество: Очерки областной старины // Военно-исторический вестник. – 1911. – № 7/8. – С. 43–57; № 9/10. – С. 25–47; 1912 – Кн. 1. – С. 61–75; 1913. – Кн. 3. – С. 45–57; Кн. 4. – С. 51–67.

²⁹ ЦДІАК України. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 1–2.

³⁰ Там само. – Арк. 1.

³¹ *Федорова Л.* Стеллецький Борис Семенович – маловідомий діяч пам'яткоохоронного руху в Україні // Краєзнавство. – 2011. – № 2. – С. 266.

³² ЦДІАК України. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 1.

³³ Там само. – Спр. 6. – Арк. 1; Военно-исторический вестник. – 1909. – № 1/2. – С. 25. У Списку членів Відділу за 1911 р. його прізвище не згадується. У 1910 р. князь Роман Даміан Сангушко висловив бажання стати членом Київського товариства охорони старожитностей і пам'яток мистецтва, що з 1910 р. було співвидавцем Вісника. Див.: Там само. – 1910. – № 11/12. – С. 31.

³⁴ ЦДІАК України. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 1 зв.

ад'ютант командувача військ КВО³⁵. На відміну від них, ад'ютант генерал-губернатора, чиновник для особливих доручень Олексій Іванович Мердер³⁶ брав участь не лише у формуванні наукового архіву та музею (займався виявленням історичних джерел і пам'яток), а й у науково-видавничій діяльності Відділу. Зокрема, опублікував у Віснику невелику розвідку про старожитності Луцька, перевидану окремою брошурою³⁷.

Дослідженню архівних збірок і колекцій колишньої польської шляхти на українських землях в Російській імперії сприяли історичні та політичні обставини початку ХХ ст. Значні сподівання члени ІРВІТ покладали на використання приватновласницьких архівів князівських і шляхетських родів, які віддавна мали резиденції на Волині. Питання співробітництва представників шляхетських родів з науковими товариствами Російської імперії у ХІХ – на початку ХХ ст. потребують спеціального дослідження. Ми лише констатуємо, що едиційна діяльність Відділу була прихильно сприйнята посідачами збірок.

Цінним надбанням Відділу стали виявлені штабс-ротмістром М. Ф. Бакуліним влітку 1910 р. документи з головного архіву польського магнатського роду Любомирських у Дубні.

Дубенський замок і його власники. Любомирські герба Шренява без хреста, або Дружина досягли магнатського статусу в ХVІІ ст. Вони були посідачами сенаторських і гетьманських урядів Речі Посполитої, власниками латифундій на українських етнічних землях. Представники роду брали участь у війнах Речі Посполитої з Московією, Туреччиною, Кримським ханством, Військом Запорозьким у ХVІІ–ХVІІІ ст.

В останні десятиліття існування польської державності Любомирські успадкували надзвичайно важливі архіви і колекції. Їх наукова значущість підсилюється родинними зв'язками Любомирських з братами Янушем (1554–1620) і Олександром (1570–1603) Острозькими³⁸. Князь Януш Костянтинович з частини своїх маєтків (розташованих лише в українських воєводствах) заснував Острозьку ординацію (польський варіант майорату), що

³⁵ Там само. – Арк. 2–11 зв.; *Климова К.* “Привести в известность как можно больше архивных данных”: (До історії формування докум. колекції Київ. відділу імперат. Рос. воєн.-іст. т-ва) // *Україніца: Архівні студії.* – К., 1997. – Вип. 1. – С. 202–203.

³⁶ Його особовий фонд див.: ЦДІАК України. – Ф. 1073. – Оп. 1. – 28 од. зб.

³⁷ *Мердер А. И.* Древности Луцка и его прошлое: Справка // Военно-исторический вестник. – 1910. – № 9/10. – С. 35–48; *його ж.* Древности Луцка и его прошлое: Справка: С планом Луцка и 6 иллюстрациями. – К., 1910. – 16 с. Згадана публікація не була для автора єдиною у Віснику. Варто згадати, що О. І. Мердер був луцьким повітовим предводителем дворянства (1906) та членом Луцького Хрестовоздвиженського братства. Про його внесок у дослідження та збереження історичних пам'яток Києва та Волині див. присвячені О. І. Мердеру статті І. Гирича, В. Шандри та Л. Федорової.

³⁸ Другою дружиною князя Януша Острозького була Катажина Любомирська (†1612), дочка Себастьяна Любомирського (†1613), першого в роду сенатора Речі Посполитої. Проте шлюб виявився бездітним. Брат покійної на той час другої дружини Януша Острозького Станіслав Любомирський (1583–1649) побрався 1613 р. з племінницею князя, дочкою волинського воєводи, князя Олександра Костянтиновича Острозького, Софією (1595–1622).

складалася з 24-х міст і 593-х сіл (її затвердив сейм 1609 р.)³⁹. Столицею ординації було Дубно, яке належало князям Острозьким з кінця XIV ст.

На час відвідання Б. Стеллецьким Дубна (1910) краще збереглася центральна частина комплексу. Фундатором замку, збудованого у 1489–1506 рр., був князь Костянтин Іванович Острозький (1460–1530); відомостей про вигляд стародавнього замку в XV ст. досі не виявлено. У 1498 р., за привілеєм великого литовського князя Олександра, Дубно перетворилось на місто, а 1507 р. отримало від короля Сигізмунда I магдебурзьке право. Збудовані князем Костянтином фортифікаційні споруди та інші топографічні елементи місцевості, на якій розташовано замок (річка Іква), зробили Дубно неприступним для ворогів. Замок модернізували, з ініціативи засновника Острозької ординації Я. Острозького, на початку XVII ст. Відповідно до статуту ординації Дубно утримував 300 військовиків для захисту Речі Посполитої. На замковому подвір'ї у спеціально добудованій офіцині (флігелі) розташовувалась адміністрація замку та зберігалися надзвичайно важливі князівські архівні збірки, а головне, архів Острозької ординації.

Вперше власниками Дубна Любомирські стали 1683 р., завдяки шлюбу сандомирського старости Юзефа Кароля Любомирського (бл. 1660–1702) зі спадкоємицею Острозької ординації княжною Теофілою Людовікою Заславською (1654–1709), вдовою князя Дмитра Єжи Вишневецького, власницею Дубна з 1674 р. Юзеф Кароль Любомирський, ставши господарем близько 1000 сіл, перетворився на одного з найзаможніших магнатів Речі Посполитої. Його магнатському статусу відповідав отриманий уряд великого коронного маршалка (1702). Проте шлюб був розірваний 1696 р. Острозьку ординацію від матері успадкував їхній син Александер Домінік Любомирський († 1720), який помер бездітним. Через шлюб його сестри Маріанни (1693–1729), спадкоємиці всіх маєтків Любомирських, з князем

³⁹ У червні 1618 р. смерть єдиного, як виявилось, сина князя від третього шлюбу з Теофілою Тарло (грудень 1612 р.) спонукала Януша Острозького до затвердження статуту Острозької ординації на користь нащадків єдиної живої на той час князівської доньки від першого шлюбу – Єфросинії та її чоловіка князя Олександра Заславського. У 1682 р., зі згасанням чоловічої лінії князівського роду Заславських, Острозька ординація відповідно до статуту (1618) мала перейти до Мальтійського ордену, на фінансування боротьби проти тиску ісламу та на захист південно-східних кордонів Речі Посполитої від турків і татар. Це дало підставу одному з членів, згодом командорів ордену – Ієронімові Августині Любомирському (1647–1706) з жешувської лінії роду претендувати на роль опікуна Острозької ординації. Проте ординація дісталась Теофілі Людовіці Заславській (1654–1709), сестрі та спадкоємиці померлого четвертого острозького ордината Олександра Януша Заславського, вдові краківського каштеляна Дмитра Єжи Вишневецького (1631–1682). Лише 1775 р. з метою грошової компенсації Мальтійського ордену частину маєтностей в ординації було виділено у пріорат і 6 командорій, десята частина прибутків з яких надходила до канцелярії Мальтійського ордену. Див.: *Melen A. Ordynacje w dawnej Polsce // Pamiętnik Historyczno-Prawny. – 1926. – Т. VII. – З. 2 і відбиток; Zielińska T. Ordynacje w dawnej Polsce // Przegląd Historyczny. – 1977. – Т. 68. – № 1. – С. 17–30; Кулаковський П. М. Острозька ординація: задум фундатора і практика функціонування // Острозька давнина. – 2015. – Вип. 4. – С. 20–34; Стасюк О. Проблема “Острозької ординації” в контексті російсько-мальтійських відносин другої половини XVIII – початку XIX ст. // Українознавчі студії. – 2012/2013. – Вип. 13/14. – С. 182–191.*

Павлом Каролем Сангушком (1680–1750) Острозька ординація з центром у Дубні перейшла до її чоловіка, а згодом до єдиного сина – Януша Александра Сангушка.

За Кольбушівською трансакцією (1753)⁴⁰, остаточно затвердженою сеймом лише 1766 р., Дубном володіла родина коронного підстоля, згодом брацлавського, київського воєводи Станіслава Любомирського (1704–1793)⁴¹ зі пшеворської лінії роду. Він одержав права власності на Дубенський ключ – 70 сіл разом з Дубном і містечком Птича (тепер – село, Рівненська область)⁴².

Любомирські модернізували Дубенський замок, занедбаний за останнього острозького ордината Януша Александра Сангушка. Будівництво розпочалось майже одразу з отриманням його С. Любомирським, але роботи були припинені до розв'язання проблеми з підтвердженням прав власності на Дубно⁴³.

Визнання судом неієздатності київського воєводи через психічну хворобу (1770) спричинилося до родинного поділу його маєтностей. Дубно з замком перейшло у володіння молодшого сина – Міхала Любомирського

⁴⁰ Угоду восьмого острозького ордината, литовського маршалка Януша Александра Сангушка (1712–1775) з 12-ма впливовими магнатами-кредиторами щодо розподілу Острозької ординації на погашення князівських боргів було укладено 7 грудня 1753 р. у маєтку Кольбушова (пол. Kolbuszowa) в Сандомирському воєводстві (тепер – Польща, повітовий центр Підкарпатського воєводства).

⁴¹ Коронний підстолий С. Любомирський вступив у права власності лише 1756 р. Розподіл Острозької ординації між кредиторами Януша Александра Сангушка викликав обурення шляхти, яка вбачала в цьому порушення права. Активно чинив спротив коронний гетьман Ян Клеменс Браницький (1689–1771). Ввівши до Дубна наймане (“компутове”) військо в 1754 р., гетьман доручив Андрієві Мокроновському оборону Дубна. Я. К. Браницький спонукав короля запровадити тимчасову адміністрацію маєтків Острозької ординації. А. Мокроновський утворив і очолив коронний полк з міліції Острозької ординації (1754). Облога Дубна тривала ще навесні 1758 р. Проте в серпні С. Любомирському вдалось голодом і намовами змусити А. Мокроновського здати йому місто. Зі скасуванням тимчасової адміністрації (1758) коронний гетьман вдруге спробував відсторонити С. Любомирського від управління маєтками. Я. К. Браницький закидав господарю Дубна недотримання прав орендарів (дрібної шляхти), “оселянювання” солтисів, змушення татар до еміграції через утиски, напади солдатів з міліції ординації. Остаточні права власності С. Любомирського на Дубно були підтверджені лише на сеймі 1766 р. Див.: *Szczygielski W.* Stanisław Lubomirski h. Szreniawa (1704–1793) [Електр. ресурс] // *Polski słownik biograficzny*. – Kraków etc., 1973. – Т. 18. – Реж. доступу: <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/stanislaw-lubomirski-h-szreniawa-1704>; *Rostworowski E.* Andrzej Mokronowski h. Bogoria (1713–1784) [Електр. ресурс] // *Polski słownik biograficzny*. – Kraków etc., 1976. – Т. 21. – Реж. доступу: <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/andrzej-mokronowski>

⁴² Після Юзефа Любомирського (†1755) Станіслав успадкував Степань (тепер – селище міського типу Сарненського району Рівненської області) і Деражне (тепер – село Костопільського району Рівненської області) разом з 88-ма селами, одержаними братом під час поділу Острозької ординації (1753).

⁴³ Головною резиденцією Станіслава Любомирського залишалось Рівне, яким його родина володіла з 1723 р. Рівне успадкував другий син київського воєводи – Юзеф (1751–1817), генерал-лейтенант коронних військ (1792), київський каштелян (1790).

(1752–1825), засновника дубенської гілки пшеворської лінії роду. Економічному розвитку міста сприяло перенесення з першим поділом Речі Посполитої до Дубна славетних львівських контрактів⁴⁴ (1774)⁴⁵. За економічним значенням контрактів ярмарки відбивали тенденцію розвитку товарного виробництва і грошового обігу. Але загалом ця тенденція підпорядковувалась інтересам великих землевласників⁴⁶. До Дубна з'їжджалася заможна шляхта, тому Любомирські покладали на Дубенську резиденцію насамперед відпочинкову функцію – при замку існував польський театр; влаштовувались світські прийоми, вистави, концерти, феєрверки тощо. Син київського воєводи Міхал Любомирський 1781 р. двічі приймав короля Станіслава Августа Понятовського. Для своєї родини і гостей Міхал Любомирський збудував палац у стилі класицизму. Досі історики не дійшли єдиної думки щодо імені головного архітектора. Проте дослідники погоджуються, що в завершенні образу палацу в Дубні брали участь архітектори італійсько-швейцарського походження – королівський архітектор Доменіко Мерліні (1730–1797) і придворний архітектор Радзивіллів і Замойських Генрік Іттар (1773–1850). Характерною рисою подібних магнатських резиденцій у XVII–XVIII ст. було поєднання репрезентативних, відпочинкових, адміністративних і господарських функцій⁴⁷.

Репрезентативну функцію Дубна як центра Острозької ординації підтверджувала наявність у замку архіву Острозької ординації, колекцій творів мистецтва колишніх господарів. За угодою, укладеною братами Любомирськими під час родинного поділу (1776), головний архів Любомирських надалі мав зберігатись у Дубні. З 1780-х рр. архів містився у збудованій в стінах старого замку офіцині. Основу збірки становили документи згаслих упродовж XVII ст. князівських родів Острозьких, Заславських, Збараських, а також їхніх спадкоємців – Ходкевичів, Любомирських, Вишневецьких, Сангушків та інших. Представники названих родів пов'язані були матримоніальними і майновими стосунками.

⁴⁴ Львівські контракти – великі з'їзди шляхти на ярмарки, де укладали угоди (контракти) на купівлю, продаж і оренду маєтків, угоди щодо продажу продуктів фільваркового господарства, оформляли кредитні операції (застава маєтків, грошові позики), родинні майнові справи (шлюбні договори, сплата посагу, заповіти) тощо. Існували з XVI до першої половини XIX ст. Вони розпочинались у січні й тривали кілька тижнів. Див.: *Задорожний В. Є.* Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях в кінці XVIII – першій половині XIX ст. – Львів, 1989. – С. 105.

⁴⁵ Судячи з книги надходжень документів Д. П. Меньшова, у колекції Відділу був документ з архіву Любомирських про тимчасове перенесення міських Хрещенських ярмарків з Дубна до Луцька (1791). Див.: ЦДАВО України. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 49. – № 971–976. Остаточно ярмарки були перенесені до Києва (1797).

⁴⁶ *Задорожний В.* Львів – центр ремесла і торгівлі середньовічної України і Європи // *Середньовічна Європа: погляд з середини XX ст.*: Матер. наук. конфер.: (Чернівці, 16–18 березня 2000 р.). – Чернівці, 2000. – С. 233–237.

⁴⁷ Потужні фортифікації та сусідство міста не дали можливості Любомирським повністю реалізувати модерну резиденцію у Дубні. *Baranowski A. J.* *Rezydencje rodów książęcych na Wołyni // Niepodległość i Pamięć.* – 2008. – № 27. – S. 31–47.

З ліквідацією Речі Посполитої багато хто з володарів замків на українських землях (як-от Сангушки, Любомирські, Радзивілли, Чорторийські) змушені були позбутися їх або продати російському уряду чи то через участь окремих представників у польському національному русі, чи то внаслідок русифікаторської політики царату на території т. зв. Південно-Західного краю (Волинської, Київської та Подільської губерній).

На відміну від іншої власності, Дубно оголосили банкрутом і продали росіянам через картярські борги господарів, нащадків сина київського воеводи – Юзефа (1785–1870), сенатора Королівства Польського у 1825–1831 рр., та Марцелія (1810–1869) Любомирських. Питання про продаж маєтності через борги батька постало раніше 1844 р., про що свідчить звернення Марцелія до російських властей з архіву Любомирських у Дубні⁴⁸. Марцелій, намагаючись сплатити борги, спершу продав маєток уральському заводчику Яковлеву, попередньо одержавши завдаток. Лише завдяки втручання імператора Миколи I, з яким дружина власника Дубна Ядвіга Яблоновська була в добрих стосунках, маєток вдалось на якийсь час залишити у володінні Любомирських.

Врешті-решт власницею Дубна у 1869 р. стає княгиня Єлизавета Олександрівна Барятинська (1826–1904). Її родина придбала місто разом із замком, архівом, бібліотекою, колекціями у сина Ядвіги Яблоновської та Марцелія Любомирського (останній емігрував до Великої Британії після оголошення банкрутства Дубна). Їхній син Юзеф (1839–1911) повторив долю батька й діда та виїхав до Відня. Нові господарі вмиг позбулися занедбаного замку, продавши його російському військовому відомству. У 1910 р., на час візиту Б. Стеллецького, у Дубні перебував штаб 41-го Селенгінського піхотного полку. З 1875 р. у колишній перлині палацу Любомирських – бальній залі – містилася полкова церква.

Характеристика документів з Дубенського архіву Любомирських у Києві. Останній в роду власник Дубна Юзеф Любомирський написав французькою мовою спогади про свою родину. Він згадує також історію резиденції Любомирських. Мемуари вийшли друком 1911 р. (“*Mémoires 1839–1869. Histoire d’une ruine*”), вже після смерті автора⁴⁹.

За рік до виходу спогадів, у 1910 р., керівництво Відділу вело перемовини з Управлінням волинських маєтків графині Єлизавети Володимирівни Шувалової, уродженої Барятинської⁵⁰, щодо передачі в Архівно-бібліотечну

⁴⁸ “Прошеніє” Марцелія Любомирського на ім’я міністра державного майна П. Д. Кисельова датоване 9 травня 1844 р. Див.: Archiwum Państwowe w Lublinie. – Zesp. 79: Archiwum Lubomirskich w Dubnie. – Sygn. 29. – S. 3–4.

⁴⁹ Переклад польською див.: *Lubomirski J. Historia pewnej ruiny. Pamiętniki 1839–1871* / Tłum. T. Evert; wstęp i koment. J. W. Gomulicki. – Warszawa, 1975.

⁵⁰ Єлизавета Володимирівна Шувалова (1855–1938), донька генерал-ад’ютанта, обер-шталмейстера князя Володимира Івановича Барятинського (1817–1875) та княгині Єлизавети Олександрівни, уродженої Чернишової (1826–1904), власниці Дубна з 1869 р. Вийшла заміж за графа Павла Петровича Шувалова († 1902), флігель-ад’ютанта. У материнській лінії П. П. Шувалов був онуком Ольги Потоцької з тульчинської лінії відомого магнатського роду.

комісію виявлених документів архіву Любомирських. Успадкувавши від матері Дубно, де займалась меценатством, графиня мешкала переважно в Петербурзі⁵¹.

У червні 1910 р. адміністрація маєтків Є. В. Шувалової дозволила оглянути архів Любомирських силами Відділу, не залучаючи працівників Дубенської економії⁵². Віднайдений штабс-ротмістром М. Ф. Бакуліним “величезний архів” перебував у розпорошеному стані. У листі від 15 червня 1910 р. штабс-ротмістр характеризує документи: “цікаві справи польських військ, прикордонне листування XVIII ст., пергаменти, грамоти тощо”⁵³. М. Ф. Бакулін вважав цю збірку надзвичайно вагомим для Відділу надбанням.

Документи Любомирських були обліковані у Відділі в книзі надходжень, яку вів Д. П. Меньшов. На жаль, у Відділі не було знавців іноземних мов, і це вплинуло на інформативність укладених заголовків до документів. Зміст документів латинською, німецькою, французькою мовами не розкривався. При визначенні видів і змісту джерел, написаних польською мовою, обмежувались характеристикою “документ” або “документ з печаткою”; подекуди лише відтворювали польські написи (як-от у заголовках до військових документів польською: “rowinny garot”) або хибно перекладали російською (“отношение”), без визначення адресатів тощо. Більш докладними є заголовки до документів, написаних російською мовою.

Характеризуючи документи Любомирських, що потрапили до колекції Відділу, виокремлюємо такі групи джерел за змістом і видовою ознакою:

- 1) матеріали до історії роду;
- 2) майново-господарські акти;
- 3) військові акти;

4) листування управителя прикордонних маєтків Любомирських у Київському воєводстві з Кошем і адміністрацією Нової Сербії.

Встановлено, що в Дубні містилися документи кількох ліній роду Любомирських – жешувської, яновецької, пшеворської, а також дубенської та дубровенської гілок. Науково-історичну привабливість архіву Любомирських посилював магнатський статус господарів, наявність паперів їхнього найближчого оточення, а також докколишньої шляхти, яка в разі воєнної небезпеки переховувала власні документи в замку. Слід зауважити, що до колекції Відділу документи, які характеризували права власності або господарську діяльність князів Острозьких⁵⁴ і їхніх спадкоємців, Сангушків і Любомирських⁵⁵, потрапили лише в незначній кількості. Подібного роду джерела не відповідали тематиці Відділу. Майново-правові акти, представлені матеріалами судових процесів власників Дубна, представників різних ліній роду Любомирських

⁵¹ Родинний фонд Шувалових зберігається в Російському державному історичному архіві (ф. 1092). У ньому три архівні справи присвячено благодійницькій діяльності Є. В. Шувалової у Дубні.

⁵² ЦДІАК України. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 105–106 зв., 115.

⁵³ Там само. – Арк. 96 зв.

⁵⁴ Там само. – Ф. 1392. – Оп. 1. – Спр. 101. – Арк. 1–2.

⁵⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 49. – № 971–977, 1014. Зміст деяких втрачених документів зафіксовано в книзі надходжень Д. Меньшова.

з Коронним скарбом, орендарями маєтків через порушення умов контрактів і борги⁵⁶; з сусідами через гвалтовні наїзди, межові конфлікти тощо, фрагментарно відклались у колекції Відділу⁵⁷. До Києва надійшли також джерела приватного характеру – генеалогічні матеріали, родинне листування Любомирських⁵⁸ тощо. Загалом до Архівно-бібліотечної комісії Відділу потрапило близько 100 джерел до історії роду Любомирських. Родинні матеріали в магнатських архівах спочатку не описувались і зберігались окремо.

Великого значення надавалося документам на підтвердження прав власності та достоїнств роду (надання титулів, урядів). Тому в головному архіві містились акти римських пап, імператорів Священної Римської імперії, універсали і грамоти польських королів і великих литовських князів. Отож архів Любомирських не був винятком. Давні геральдичні документи Любомирських, отримані М. Ф. Бакуліним у Дубні, датовано 1368 та 1376 рр.⁵⁹. Д. П. Меньшов зареєстрував у книзі надходжень грамоти і універсали з XIV до XVIII ст. Зокрема, було виявлено універсали правління Казимира IV Ягеллончика (1447–1496)⁶⁰, Сигізмунда Старого (1506–1548), Сигізмунда III (1587–1632), Міхала Вишневецького (1669–1673), Яна III Собеського (1674–1696), Августа II (1697–1733) і, певна річ, останнього короля Станіслава Августа Понятовського (1764–1795).

До цієї групи документів належали також листи російських імператорів, зокрема Петра I⁶¹, Катерини II⁶², офіційні розпорядження російської місцевої адміністрації на приєднаних територіях, пропозиції місцевої шляхти тощо.

Характерною ознакою початкового періоду російського панування на українських територіях були звернення шляхти з різного роду пропозиціями та вимогами роз'яснити позицію уряду з конкретних питань. Разом зі збереженням політичних прав місцевої шляхти непокоїла політика російського уряду щодо Костелу та Церкви на українських етнічних територіях. Такими були історичні передумови листування губернатора Т. І. Тутолміна⁶³

⁵⁶ ЦДІАК України. – Ф. 1392. – Оп. 1. – Спр. 2, 18.

⁵⁷ Там само. – Спр. 10.

⁵⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 49 (позначка Відділу: № 1083); ЦДІАК України. – Ф. 1392. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 1–3 (позначка Відділу: № 60).

⁵⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 49. – № 615, № 619. У книзі примітка Д. П. Меньшова: “Очень изорванный и загрязнённый; на обороте пометка: *Anno 1368*”. Деякі з давніх універсалів власники Дубенського замку надали для публікації польським колекціонерам і публікаторам джерел А. Пшездзецькому та М. Грабовському. Див.: *Źródła do dziejów polskich*. – Wilno, 1843–1844. – Т. 1–2.

⁶⁰ Тут і далі в дужках – роки правління польських королів.

⁶¹ Відомо, наприклад, про охоронний лист російського імператора, наданий Кон-станції Любомирській у Дубні 1705 р. Намагаючись заручитися підтримкою місцевої шляхти в боротьбі зі шведським королем Карлом XII у Північній війні, Петро I обіцяв охороняти її права.

⁶² ЦДАВО України. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 49. – № 1094.

⁶³ Тутолмін Тимофій Іванович (1740–1809), генерал-аншеф (1796). Після другого поділу Речі Посполитої (1793) головний управитель Ізяславським, Брацлавським і Мінським намісництвами. З 1795 р. управляв Мінською, Волинською та Брацлавською

з маршалком шляхти Подільської губернії, тасмним радником Теодором Потоцьким (1730–1812), що зберігається в колекції Відділу. Т. Потоцький, із власної ініціативи, запропонував проєкт формування кавалерійського полку з 880-ти вершників на службу імператриці Катерині II (“Projekt o uformowaniu na służbę Jej Imp. Mości konnego pułku z 880 ludzi”). Полк мали утримувати подільські обивателі. Але до реалізації проєкту не дійшло⁶⁴. Документи, написані російською мовою, мали паралельний польський переклад, засвідчений Т. Потоцьким⁶⁵. Листи Т. І. Тутолміна, відправлені 11 червня 1796 р. з містечка Маків Кам’янецького повіту Подільської губернії (тепер – село, Дунаєвецький район Хмельницької області), містили відповіді на пропозиції подільської шляхти, надіслані подільським маршалком. Шляхту непокоїло власне майбутнє: збереження давніх політичних прав, урядів, а також загальні питання. У 1794 р. Т. І. Тутолмін розпорядився складати описи до актових книг для передачі справ з польських судів у присутственні місця⁶⁶. З уведенням російського офіційного діловодства актуальним стало питання про запровадження інституту перекладачів у російських судових установах, дозвіл на ухвалення та оформлення судових актів польською мовою. Заохочуючи шляхту до співпраці з російським урядом, Т. І. Тутолмін пропонував взяти за приклад кар’єру Антонія Протасія (Прота) Потоцького (1761–1801), останнього київського воєводи, банкіра та промисловця. Адже П. Потоцький, присягнувши Катерині II на вірність 1793 р., одержав ранг тасмного радника та посів сенаторське крісло в Петербурзі⁶⁷.

Документи було зареєстровано серед матеріалів Любомирських, які мали землеволодіння у новоствореній Подільській губернії. Оскільки не виявлено інших вказівок про місце попереднього зберігання, розглядаємо їх як складову головного архіву Любомирських.

До Києва надійшли також службові папери генерала-лейтенанта коронних військ Міхала Любомирського (власника Дубна з 1776 р.), як-от: документи про нагородження орденом Білого Орла (датовані 1791 р.); матеріали судової справи, що спричинилась до його тимчасового перебування під

губерніями, 1796 р. – подільський генерал-губернатор. Див.: Тимофей Иванович Тутолмин [Електр. ресурс]. – Реж. доступу: http://www.hrono.ru/biograf/bio_t/tutolmin.html

⁶⁴ *Szczygielski W.* Potocki Teodor h. Pilawa (1730–1812). [Електр. ресурс] // *Polski słownik biograficzny*. – Kraków, 1984–1985. – Т. 28. – Реж. доступу: <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/teodor-h-pilawa-potocki#>

⁶⁵ ЦДІАК України. – Ф. 1392. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 1–2 (позначка Відділу: № 165).

⁶⁶ Див.: Київський центральний архів давніх актів. 1852–1943: Зб. документів: У 2 т. – К., 2002. – Т. 1: 1852–1921 / Упоряд. Л. А. Сухих та ін. – С. 424.

⁶⁷ Доля київського воєводи, банкіра та промисловця Антонія Протасія Потоцького склалася трагічно – він став банкрутом через банківську кризу 1793 р., спричинену другим поділом Речі Посполитої. Про останні роки його життя відомостей не виявлено. Автор його біограми у “Польському біографічному словнику” Зофія Зелінська не знайшла підтверджень на користь загальновідомої дати смерті Протасія Потоцького – 11 вересня 1801 р. Див.: *Zielińska Z.* Antoni Prot Potocki h. Pilawa (1761 – 09.11.1801). [Електр. ресурс] // *Polski słownik biograficzny*. – Kraków etc., 1984–1985. – Т. 28. – Реж. доступу: <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/antoni-prot-potocki-h-pilawa>

арештом (заборгованість у сплаті грошових сум кавалерійській бригаді генерала Роха Єрлича; 1790 р.⁶⁸); родинне листування тощо⁶⁹.

Окремо слід вирізнити журнали надходження рапортів (1778–1784) і власне рапорти польських військовиків з Дубна (1778), Кам'янецької фортеці (1779), Луцька, Кременця (1784) тощо. Документи зберігались у родовому архіві Любомирських і були описані (це засвідчують записи на звороті деяких вцілілих рапортів – “*folio 127*” тощо). Варті уваги повідомлення про моральний стан польського війська: випадки дезертирства, вжиті заходи щодо піднесення морального стану військ (покарання дезертирів та притягнення до суду за інші провинності); інформація про випадки вербування серед місцевих мешканців “для російських козаків” (напр., у липні 1779 р. з Чорного Острова повідомляли про вербунок у козаки “паном Дениском” понад 60-ти місцевих)⁷⁰. На погіршення морального стану війська впливали недостатня кількість обмундирування, випадки інфекційних захворювань. Так, у 1780 р. серед коронного війська сталася епідемія тифу у Новому Олексинці, Старому Олексинці та Борщагівці (тепер – Кременецький район Тернопільської області)⁷¹. Згадані документи частково були скопійовані у Відділі ІРВІТ.

Архівні джерела 1792–1795 рр. висвітлюють діяльність Волинської (або Волинсько-Подільської) дивізії, яку з 1790 р. очолював генерал-лейтенант Міхал Любомирський – бойові дії польських і російських військ у період другого і третього поділів Речі Посполитої⁷². Зокрема, дивізія брала участь у битві польських загонів на чолі з князем Юзефом Понятовським (1763–1813) проти російського війська під Зеленцями⁷³ (7 червня

⁶⁸ У 1790 р. бригада Р. Єрлича, яка складалася з 12-ти ескадронів, була прикомандирована до Волинсько-Подільської дивізії М. Любомирського. Згодом 8 з 12-ти ескадронів передано було Юзефу Понятовському, командирові Брацлавсько-Київської дивізії. Під керівництвом Р. Єрлича залишилися 4 ескадрони. Див.: Rostworowski E. Roch Jerlicz h. Lis (ok. 1740 – XVIII/XIX w.) // *Polski słownik biograficzny*. – Kraków etc., 1964–1965. – Т. 11. Тесленко І. А. Родинний клан Єрличів // *Соціум: Альманах соціальної історії* / Гол. ред. В. А. Смолій. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 176–177, 181; Вінниченко О. З історії комплектування збройних сил Речі Посполитої в кінці XVIII ст. (на прикладі дислокованих в українських землях підрозділів національної кавалерії) // *Центральна і Східна Європа в XV–XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії: До 100-річчя від дня народж. проф. Дмитра Похилевича* / За ред. Л. Зашкільняка, М. Крикуна. – Львів, 1998. – С. 224–234.

⁶⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 49 (позначка Відділу: № 1083); ЦДІАК України. – Ф. 1392. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 1–3 (позначка Відділу: № 60).

⁷⁰ ЦДІАК України. – Ф. 1392. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 5 (позначка Відділу: № 16).

⁷¹ Там само. – Арк. 7 зв. – 8 зв.

⁷² Там само. – Спр. 28–32, 34–36, 63–68 тощо.

⁷³ Тепер – село Жилинці Шепетівського району Хмельницької області. Сучасну локалізацію місця битви обговорили на міжнародному Круглому столі “Дослідження історичних подій для розуміння сучасних реалій: Битва під Зеленцями – від питання локалізації місця та значення її в сучасних польсько-українських відносинах”, присвяченому 225-й річниці Зеленецької битви, що проходив в Обласному літературному музеї Миколи Островського в Шепетівці (29 червня 2017 р.). У російській історіографії трапляється назва “бій під Городищем”. Російські історики вважають його перемогою

Документи Дубенського архіву Любомирських з колекції Київського відділу...

1792 за ст. ст.)⁷⁴. Принагідно згадаємо тут документи Військової комісії⁷⁵ – резолюції у справах офіцерів підпорядкованої М. Любомирському дивізії⁷⁶.

Військові акти з архіву Любомирських за змістом і видовими ознаками доповнюють так звані *militaria* з Яблонної, колишнього маєтку Понятовських⁷⁷, і з архіву Ходкевичів з Млинова⁷⁸. Представлені у Варшаві військові матеріали належали небожеві та головному спадкоємцеві короля Юзефу Понятовському⁷⁹. Це, зокрема, розпорядження королівської Військової канцелярії і Військової комісії до М. Любомирського⁸⁰; рапорти, донесення, скарги, офіційне листування, журнали, що надійшли від М. Любомирського та офіцерів його дивізії до командувача Брацлавсько-Київської дивізії, з 1792 р. – головнокомандувача коронних військ в Україні, за польсько-російської війни – командувача головного коронного корпусу (травень–серпень 1792 р.) князя Юзефа Понятовського⁸¹. Кореспонденція з Дубна

російської зброї, оскільки коронні війська, взявши гору над дивізією генерала І. Моркова, надалі відступали на Заслав. Див.: Там само. – Спр. 70.

⁷⁴ Король Станіслав Август Понятовський, вітаючи племінника, генерала Юзефа Понятовського, назвав битву під Зеленцями першою вступною битвою з часів Яна Собеського, в якій польські війська перемогли без сторонньої допомоги. На честь цієї події, на прохання Ю. Понятовського, було засновано найвищу військову нагороду – орден *Virtuti Militari* (“Військова добродієність”). Село Зеленці (Жилинці) належало Євстафію Сангушківі, який також брав участь у битві й був нагороджений королем орденом *Virtuti Militari*.

Докладніше про перебіг військових дій див.: *Wolański A. Wojna polsko-rosyjska 1792 r.* – Warszawa, 1996. – Cz. 1: Kampania honorowa. – Rozdział IV; *Derdej P. Zieleńce – Mir – Dubienka 1792.* – Warszawa, 2008; *Мицук Ю.* Битва під Зеленцями // Військово-історичний альманах. – 2011. – Ч. 1 (22). – С. 4–6.

⁷⁵ Ідеться про Військову комісію Обоих народів (1789–1793), створену за ухвалою Чотирирічного сейму.

⁷⁶ ЦДІАК України. – Ф. 1392. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 8 зв.; Там само. – Спр. 99. – Арк. 6.

⁷⁷ Яблонна – село у Варшавському повіті Мазовецького воєводства, власність полоцьких єпископів з XV ст. З 1773 р. – маєток полоцького єпископа, примаса Міхала Понятовського, брата короля. Тепер – село Легіоновського повіту Мазовецького воєводства. У XIX ст. до 1945 р. Яблонна була резиденцією Потоцьких. *Militaria* були штучно вилучені архівістами з архіву Потоцьких у Яблонній після 1945 р. і становлять окремий фонд у Головному архіві давніх актів: AGAD w Warszawie. – Zesp. 17: Militaria z Jabłonnej.

⁷⁸ Містечко Млинів (Луцький повіт Волинського воєводства), резиденція Ходкевичів власного герба з 1566 до 1939 р. Тепер – селище міського типу, райцентр у Рівненській області. У 1919 р. родовий архів з Млинова був перевезений до Кракова, де дотепер зберігається у Краківському державному архіві (Archiwum Państwowe w Krakowie. – Zesp. 630: Archiwum Chodkiewiczów z Młynowa). *Militaria* Ходкевичів у державному архіві були виокремлені всередині фонду. За змістом вони близькі до документів з Яблонної та, як упевнились, до матеріалів у архіві Любомирських з Дубна. *Peleszowa S.* Zbiór akt wojskowych Aleksandra Chodkiewicza w Archiwum Młynowskim przechowywanym w Archiwum Państwowym w Krakowie // *Archeion.* – 1972. – T. 57. – S. 127–138.

⁷⁹ *Krzemieński S.* Archiwum Poniatowskich w Jabłonce // *Wiadomości bibliograficzne warszawskie.* – 1882. – Nr 10. – S. 287–292; *Mańkowski T.* Archiwum Potockich w Jabłonce // *Archeion.* – 1928. – T. 4. – S. 90–97; *Józefowiczówna M.* Inwentarz Archiwum księcia Józefa Poniatowskiego i Marii Teresy Tyszkiewiczowej z lat 1516, 1647–1847. – Warszawa; Łódź, 1987; *Kulecki M.* Publiczne czy prywatne? Burzliwe losy spuścizny archiwalnej po królu Stanisławie Augustie // *Miscellanea Historico-Archivistica.* – Warszawa, 2010. – T. XV–XVI. – S. 15–21.

⁸⁰ AGAD w Warszawie. – Zesp. 17: Militaria z Jabłonnej – Sygn. 78. – S. 20–42.

⁸¹ Ibidem. – Sygn. 66–67.

(1777) містить скарги М. Любомирського на захоплення його підданих російськими військами⁸². Документи, що характеризують діяльність підпорядкованого М. Любомирському пішого полку Острозької ординації, відклалися також в архіві Ходкевичів у Млинові⁸³.

А втім, серед *militaria* з Яблонної є документи стосовно військової служби старшого брата Міхала – Франциска Ксаверія Любомирського (1747–1819), але вже в царській армії. Франциск Ксаверій Любомирський цікавить нас як власник прикордонних маєтків у Київському воєводстві. Численні свідчення про життя в цих маєтках у XVIII ст. надібуємо в документах у колекції Відділу ІРВІТ та родовому фонді Любомирських (ф. 236) у ЦДІАК України.

З огляду на наукову значущість їх для вивчення історії гайдамаччини, колонізації південноукраїнських земель у XVIII ст. ці джерела потребують особливого вивчення. Вони мають також безпосередній стосунок до історії архіву Коша. Інтерес Київського відділу ІРВІТ до процесів слов'янської колонізації південноукраїнських земель у XVIII ст. виявився в публікаціях на сторінках Вісника⁸⁴.

Джерела до історії прикордонних маєтків Любомирських у Київському воєводстві у XVIII ст. Враховуючи магнатський статус власників, у Дубенському замку зберігалися документи щодо маєтків, розташованих на великому географічному обсязі. Адже у половині XVIII ст. власником Дубна був брацлавський, київський воєвода, коронний підстолий Станіслав Любомирський, найзаможніший у Речі Посполитій магнат. Станом на 1770 р., коли через психічну хворобу він був визнаний недієздатним, у його руках ще залишалось 31 місто, 738 сіл із щорічним прибутком 2 919 641 зл. пол.⁸⁵

Наявність у Дубні документів з маєтків, що не увійшли до Острозької ординації і належали Любомирським, засвідчує, наприклад, запис Д. П. Меньшова в інвентарній книзі Відділу: “13 грудня 1847 р. Опис документів, що доводять походження роду Любомирських і їхнє право на користування почесними титулами, представлених при проханні, поданому до Могилівського депутатського зібрання 13 грудня 1847 р.”⁸⁶. Документи на підтвердження дворянського походження й титулів мали надати Любомирські дубровенської гілки пшеворської лінії роду, названої так за маєтком Дубровна в

⁸² Ibidem. – Sygn. 4. – S. 30.

⁸³ Archiwum Państwowe w Krakowie. – Zesp. 630: Archiwum Chodkiewiczów z Młynowa. – Sygn. 1166: Regiment pieszy Ordynacji Ostrogskiej szef. Michała Lubomirskiego. Raporty, korespondencja, rang- i kondui-listy. – 1776–1793 гг. Піший полк Острозької ординації М. Любомирський очолював у 1777–1779 рр., прийнявши його від батька, Станіслава Любомирського. *Kondui-listy* – тут: кондуїти – журнали, в яких відзначали поведінку та проступки військовослужбовців. *Rang-lista* – опис старшинства (ієрархія) офіцерів. Військова комісія вимагала від військових командирів укладати їх за датою патентів на військове звання і підписувати.

⁸⁴ Загоровский Е. Очерки по истории славянской колонизации в Новороссии в XVIII веке // Военно-исторический вестник. – 1912. – Кн. 1. – С. 87–97; Кн. 4. – С. 125–148; 1913. – Кн. 1. – С. 63–85.

⁸⁵ Szczygierski W. Lubomirski Stanisław h. Szreniawa (1704–1793). [Електр. ресурс] // Słownik polski biograficzny. – Kraków, 1973. – Т. 18. – Реж. доступу: <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/stanislaw-lubomirski-h-szreniawa-1704>

⁸⁶ Переклад мій. – Н. Ч. ЦДАВО України. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 51. – № 1131.

Оршанському повіті Вітебського воєводства (тепер – м. Дубровно, райцентр Вітебської області, Білорусь)⁸⁷.

Маєток Дубровна Франциск Ксаверій Любомирський одержав у 1787 р., в обмін на передачу прав власності на маєткові комплекси з центром у місті Сміла у Київському воєводстві (тепер – райцентр Черкаської області) на користь фаворита імператриці Катерини II князя Г. Потьомкіна⁸⁸. На той час Смілянська латифундія Любомирських налічувала 9 містечок, 178 сіл і понад 100 тис. душ чоловічої статі⁸⁹.

З першої половини XVII ст. Смілянщиною володіли Конєцпольські⁹⁰. Зі смертю бездітного брацлавського воєводи Яна Александра Конєцпольського (1635–1719) права власності перейшли до його родичів Валевських⁹¹. Успадковані ними маєтки Конєцпольських, в тому числі Смілянщину, придбав, вдавшись до фінансової афери, через підставну особу, коронний обозний

⁸⁷ Засновником дубровенської гілки став старший син київського воєводи Франциск Ксаверій Любомирський (1747–1819). Згадані документи мав надати Могилівському депутатському зібранню його онук Євгеній Адольф Любомирський (1825–1911), власник Дубровни та Крушини в Новодамському повіті Пйотрковської губернії (тепер – село, Польща, Ченстоховський повіт Сілезького воєводства). За родинною угодою Стефан Любомирський (1862–1941), успадкувавши від батька маєток Крушина, передав документи родинного архіву в Національний заклад імені Оссолінських (Оссолінеум). Див.: *Inglot S. Organizacja folwarku na Białorusi na przełomie XVIII i XIX wieku. Przyczynek na podstawie Instruktarza dla Dąbrowiejszczyzny // Ekonomista: czasopismo poświęcone nauce i potrzebom życia / Pod red. Edwarda Lipińskiego. – Warszawa, 1930. – R. 30. – T. 3. – S. 105.* Стаття була написана на підставі документів Любомирських з Дубровни істориком, хроністом фондів Бібліотеки Оссолінеуму Стефаном Інґлотом. Він також описав документи, що надійшли до Оссолінеуму, та підготував до друку каталог. Див.: *Archiwum XX. Lubomirskich (Linia Dąbrowiejska) / Oprac. Stefan Inglot. – Warszawa, 1937.*

⁸⁸ Про долю маєтності за часів князя Г. Потьомкіна та його спадкоємців див.: *Маруновський Ю., Удовик І.* Документи про Смілянську маєтність (Смілянщину) Г. О. Потьомкіна (1787–1796/1797): ще одне трактування // *Архіви України. – 2008. – Вип. 5–6. – С. 96–127; Удовик І.* Доля Смілянського маєтку князя Г. О. Потьомкіна-Таврійського (1791 р. – першій половині XIX ст.) // *Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського: Зб. наук. пр. / За заг. ред. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2010. – Вип. 18. – С. 25–31; Пивовар А. В.* Відомості про склад смілянських маєтностей Г. Потьомкіна на час їх придбання у 1787 році. [Електр. ресурс] // *Алфавіти поселень “київських” повітів Вознесенського намісництва 1796 року. – К., 2011. – Реж. доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/HistSources/Voznes1796/Appendices/Smila1787.html>*

⁸⁹ *Rostworowski E. Lubomirski Franciszek Ksawery h. Szreniawa (1747–1819).* [Електр. ресурс] // *Słownik polski biograficzny. – Kraków, 1973. – T. 18. – Реж. доступу: <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/franciszek-ksawery-lubomirski>*

⁹⁰ Документи Конєцпольських у незначній кількості надійшли до колекції Відділу (принаймні дотепер їх збереглося замало). Див., напр.: *ЦДІАК України. – Ф. 1392. – Оп. 1. – Спр. 10.* Конєцпольські були, зокрема, власниками Барського староства, яким у XVIII ст. володіли Любомирські з жешувської лінії. Тому їхні документи опинились у головному архіві роду в Дубні.

⁹¹ Спадкоємцями Яна Александра Конєцпольського стали Франциск і Александр Валевські – сини Маріанни Конєцпольської та Зигмунта Валевського (†1716). Батько Яна Александра та дід Маріанни – відповідно белзький воєвода, коронний хорунжий Кшиштоф і серадзький воєвода Ян Конєцпольські – були рідними братами. Старший зі синів Маріанни Франциск Валевський (†1745) продав успадковані в Київському воєводстві маєтки Конєцпольських. Див.: *Kobierecki M. Genealogia rodu Walewskich herbu Kolumna w XVI–XVIII w. // Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica. – 2001. – T. 72. – S. 125–126.*

Єжи Александр Любомирський (1669–1735)⁹². Любомирські володіли Смілянщиною з 1725 до 1787 р. У 1738 р. внаслідок родинного поділу між братами Станіславом (1704–1793) і Юзефом (†1755) Любомирськими Смілянщину успадкував коронний підстолій Станіслав Любомирський. Упродовж XVIII ст. Смілянщина складалася з таких маєткових комплексів: Смілянський, Мліївський, Радивонівський (або Жаботинський), Вільшанський, Городищенський, Шполянський, Лебединський ключі.

Маєтності Любомирських, розташовані на південно-східному прикордонні Речі Посполитої, потерпали від наїздів козацьких загонів із Січі, а через близькість до Чорного лісу – гайдамацьких. Завдані ними матеріальні збитки, паніка серед населення, що супроводжувала наїзди гайдамаків, їхня жорстокість стосовно поляків змушувала власників і адміністрацію маєтків звертатися зі скаргами до російських властей, а головне – до Коша Війська Запорозького низового. Польська шляхта слушно вважала, що, прагнучи відвести від себе підозру у змові з гайдамаками, під тиском російських урядовців козацька старшина допоможе знайти та покарати винних і, можливо, повернути вкрадене.

Історик гайдамаччини, перший дослідник архіву Коша Нової Запорзької Січі А. Скальковський 1885 р. опублікував документи щодо масштабів збитків від наїздів окремих загонів на маєтки, реакції російських властей на скарги польських панів, зокрема адміністрації маєтків Любомирських і Потоцьких⁹³. Публікуючи документи, історик мав на меті з'ясувати участь Запорожжя у гайдамаччині, його мотивацію. А. Скальковський, визнаючи національно-визвольну складову цього явища, один з перших акцентував увагу на гайдамацтві як здобичницькому промислі козацтва⁹⁴. Він слушно зауважив, що для охорони маєтків магнати утримували численну надвірну міліцію, подекуди в них розташовувались гарнізони коронних військ. Натомість гайдамаки наїжджали невеликими загонами або навіть групами. Запорожці були досить компетентними у військовій справі, – пише історик і висловлює упевненість, що саме завдяки участі козаків в організації загонів гайдамаки поборювали військову силу польського панства.

Увагу А. Скальковського привернула, зокрема, скарга Казимира Добжанського (А. Скальковський у передмові називає його *Добржанский*, в російському перекладі документа – *Казимир Добрянский*), командира лебединського загону⁹⁵ в маєтках Станіслава Любомирського, до кошового отамана Пилипа

⁹² Єжи Александр Любомирський був коронним обозним у 1703–1729 рр., з 1729 до 1735 р. – сандомирський воєвода.

⁹³ Скальковский А. Несколько документов к истории гайдамачины // Киевская старина. – 1885. – Ноябрь. – С. 277–318.

⁹⁴ Його ж. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст. 1733–1768. – Одесса, 1845. Викладені істориком думки розвинув сучасний дослідник В. І. Мільчев, який доводить, що гайдамацтво не мало етнічної приналежності, до нього долучались, зокрема, військові поселенці на південноукраїнських землях. Див.: Мільчев В. Запорозьке гайдамацтво XVIII століття як традиційний здобичницький промисел козацтва // Наук. праці істор. факультету Запорізького держ. ун-ту. – Запоріжжя, 2008. – Вип. XXIV: Соціальні та національні чинники революцій і реформ в Україні: проблеми взаємовпливів. – С. 40–50.

⁹⁵ А. Скальковський опублікував документ у тогочасному перекладі січової канцелярії з польської мови. Він згадує К. Добжанського як “командира лебединской Луки, т. е.

Федорова (1764). Слід зазначити, що хоча йдеться про гайдамацькі пограбування минулих років, К. Добжанський свідомо звертається по допомогу до *щойно обраного* кошового отамана. У листі оцінюються збитки, заподіяні братам Добжанським на рудні поблизу села В'язівок (тепер – село Городищенського р-ну Черкаської обл.), та названо ім'я кривдника (“ватажок Мануйло” з Джерелівського куреня)⁹⁶. Описані збитки характеризують майновий стан братів Добжанських – “готовых денег 4000 злотых польских, 5 лошадей, богатых поясов 4, стоящих 4 червонцев, богатых платьев 4 пары и ручного оружия 8 штук. Все это с дорожными пожитками всего стоит с лишком 5000 злотых”.

Казимир Добжанський походив з родини смілянського губернатора (тобто управителя маєтків; у джерелах його називають також комісаром) за господарювання коронного підстоля Станіслава Любомирського. Добжанські, безперечно, належали до клієнти С. Любомирського. За відсутності пана влада губернатора у прикордонних маєтках була значною. Звернімося до свідчень знавця старовини та панських архівів Антонія Ролле.

“Комісари – уманський, торговицький, браїлівський, смілянський, лисянський, стеблівський – і адміністратори великих староств, розсіяних вздовж *Кресів*⁹⁷, мали особне значення: служба їх на кордонах держави була водночас і публічною службою, не лише для принципала, але й краю. Такий

отряд народовой гвардии”. Вжитий дослідником термін “лука” (в даному випадку – це калька з польської) потребує уточнення. У XVIII ст. термін *luka* в польській мові вживався на означення місця квартирування військового загону на південно-східній прикордонній смузі, а також місця, де дозволявся перетин кордону Речі Посполитої. Одним з таких місць на Смілянщині був згаданий Лебедин (тепер – село Шполянського р-ну Черкаської області). Див.: Luka [Електр. ресурс] // Słownik języka polskiego / Red. W. Doroszewski. – Warszawa, 1958–1969. – Реж. доступу: <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/luka;5447509.html>

⁹⁶ Скальковский А. Несколько документов к истории гайдамачины. – С. 306–309. На час написання скарги Мануйло вже був повішений у Січі, проте вкраденого майна власникові не повернули (“моє добро с ним же не повешено”, – із сарказмом зауважив К. Добжанський). Документ зберігається в складі Архіву Коша Нової Запорозької Січі в Києві: ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 164. Див.: Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ. 1713–1776 / Упоряд. Л. Гісцова, Л. Демченко. – 2-е вид., доп. і випр. – К., 1994. – С. 83.

⁹⁷ Тут *Креси* вжито в розумінні XVIII ст., тобто *ukrainny*, на означення смуги території українських земель на південно-східних окраїнах Речі Посполитої на кордоні з татарами, Волощиною, згодом з Військом Запорозьким, від Дніпра до Дністра, де стояли нечисленні корогви. Див.: Kresy. [Електр. ресурс] // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1883. – Т. 4. – С. 664. – Реж. доступу: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_IV/664 У польській історичній науці територію сучасних України, Литви, Білорусі у складі Речі Посполитої зазвичай називають *Kresy*, або *Kresy Wschodnie*. Термін *kresy* є багатозначним, як географічно-політичним, так і історичним, соціологічним, культурним і літературним. Він охоплює територію, заселену не лише поляками – насамперед українцями, литовцями, білорусами, німцями, євреями та ін. Тому часто використовується пропагандистськи, будучи одночасно джерелом польської міфології і національної пам'яті. У сучасному розумінні термін був запроваджений у 1850-х рр. Вінцентом Полем (1802–1872) у лицарській поемі “Могорт”. Історик Зигмунт Будзинський, автор історико-статистичного тритомного дослідження “Kresy” (2005, 2008) пропонує цей термін замінити на “прикордоння”. Дехто з польських дослідників поділяє думку українських істориків щодо поширеного у вітчизняній науці для українських етнічних земель Речі Посполитої терміна “Правобережна Україна”.

губернатор, доглядаючи майно діди́ча, водночас дбав про долю держави. Незмірну владу тримав він у своїх руках! Насамперед, право життя та смерті, право видання дарчих актів заслуженим селянам, право призначення чиншу і податку.

Такий управитель задля забезпечення свого гідного функціонування потребував захисту від наїздів з боку людей ворожих і гультяїв, схильних до грабунку. Тому зазвичай комісар мешкав у оточеному палісадом⁹⁸ дворі, який люд називав *замком*, мав до розпорядження фортечну артилерію з кількох одиниць і надвірну міліцію. Міліція складалася з піхоти та кавалерії; перша репрезентувала ніби військо чужоземного автораменту в Україні, бо до неї входили тільки поляки, часто німці, тоді як козацька кіннота була рекрутована з місцевих мешканців, русинів.

Піхота зазвичай стояла залогою у панських або губернаторських резиденціях і становила від 60 до 100 осіб у кожному замку. Винятками були Могилів-на-Дністрі⁹⁹ і Бар. У першому Морштини, а згодом Потоцькі¹⁰⁰ мали по 500 «інфантерії», у другому Любомирські утримували по 200. Козаки по черзі несли службу. Набрані з-поміж місцевих кметів і через це вільні від всіх інших повинностей і обов'язків, одягнуті були в кольори відповідно до геральдичного щита діди́ча.

На швидких конях, озброєні пістолями і списами, вони становили вражаючу залогоу на східно-південному рубежі. Умань нараховувала їх 1600, ставши таким чином *pépinière*¹⁰¹ для всіх ключів пана воєводи [Потоцького]; Смілянщина утримувала 500 козаків, Лисянка – 400, в староствах їх було по 200, але й заможніші власники кількох сіл утримували на власний кошт по 50 і навіть 100 двірських козаків. По-іншому не могло бути, бо засоби безпеки ставали необхідністю з огляду на вольницю гайдамацьку, яка завдавала втрат у тій стороні.

На чолі міліції, чи то кінної чи то пішої, стояв шляхтич, поляк вищого офіцерського чину, полковника або капітана, а вже за ним старшини, сотники або десятники були родовитими козаками. Ця легка кавалерія, добре обізнана з місцевістю, пильно охороняла кордони; адже регіментар з регулярним військом не в стані був належним чином це забезпечити: *креси*, передані йому

⁹⁸ Палісад – термін фортифікаційний. Стіна із колод висотою декілька метрів, закопаних або забитих у землю, з'єднаних для міцності між собою горизонтальними брусами. Кінці колод переважно були загострені. Частокколи часто встановлювалися в ровах, наповнених водою, і становили приховану перешкоду для нападників.

⁹⁹ Могилів-над-Дністром (або Могилів Дністровський) був розташований у Подільському воєводстві. Тепер – м. Могилів-Подільський, Вінницька область.

¹⁰⁰ А. Ролле пише про події XVIII ст. У перші десятиліття XVIII ст. Могилів залишався власністю родини Мартина Адама Калиновського, гневковського, лоевського старости. Єдина спадкоємиця донька Гелена – дружина сandomирського воєводи Якуба Морштина. Подружжя Морштини, які не мали потомства, у 1726 р. відступили права на Могилів великому стражникові литовському Станіславу Владиславу Потоцькому († 1732), який перебрав на себе всі борги Калиновських. Відтоді до 1806 р. Потоцькі володіли Могилевом. Див.: Крикун М. Місто Могилів над Дністром у XVII ст.: заснування, власники, населення, топографія // Крикун М. Подільське воєводство у XV–XVIII століттях: Статті і матеріали. – Львів, 2011. – С. 354.

¹⁰¹ *pépinière* (фр.) – дослівно: розплідник, школа; тут: у значенні “кузня військових кадрів”.

для захисту, до так званої української партії належали, сягали понад ста миль, – занадто велика відстань стосовно кількості жовнірів, яких мав у розпорядженні стражник.

На губернаторах тоді тяжіла місія хоронителя, і, слід визнати, здійснювали її з усією ретельністю, енергією та суворістю, неодмінною в тих краях¹⁰².

Станіслав Любомирський поділив Смілянщину на комплекси маєтків, ключі, або т.зв. губернії¹⁰³ – Смілянську, Кам'янську, Мліївську, Шполянську і Лебединську. Ще за Конецпольських свої права на Мліївський і Жаботинський ключі доводили Яблоновські, які неодноразово підкріпляли домагання військовою силою. За угодою з батьком Станіслава коронним обозним Єжи Александром Любомирським, Яблоновські здобули Жаботинський ключ. Мліївський ключ залишився у Любомирських¹⁰⁴.

Центр губернії містечко Сміла отримало магдебурзьке право (11 березня 1773 р.) від короля Станіслава Августа (королівський універсал був облятований у Житомирському гродському суді 3 червня 1773 р.)¹⁰⁵.

Більшість уцілілих документів з колекції Відділу стосується саме смілянських маєтків Любомирських. Опрацьовані джерела були утворені в 1744–1767 рр., за панування коронного підстоля Станіслава Любомирського. Фрагментарно збереглися офіційне листування, скарги та рапорти губернатора Смілянського маєтку Єжи Добжанського (в документах староукраїнською та російською згадується як Добрянський).

Належність родини смілянського губернатора до клієнтели Любомирських підкріплено було почесним титулом брестсько-куявського підчашого¹⁰⁶.

¹⁰² *Rolle A. Zameczki Podolskie na kresach multańskich*. – 2-e wyd. – Warszawa; Kraków, 1880. – Т. 1. – С. 222–223. Переклад мій. – *Н. Ч.*

¹⁰³ Назва “губернія” для маєткових комплексів була досить поширеною. Її використовували й князі Острозькі, і їхні спадкоємці князі Сангушки.

¹⁰⁴ *Smila* [Електр. ресурс] // *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. – Warszawa, 1889. – Т. 10. – С. 881. – Реж. доступу: http://dir.icm.edu.pl/Słownik_geograficzny/Tom_X

¹⁰⁵ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов (далі – АЮЗР). – Ч. V. – Т. 1: Акты о городах (1432–1798). – К., 1869. – С. 426–428.

¹⁰⁶ Історики М. Коялович і Е. Ліковський хибно називають Єжи Добжанського “підчашим брестським і київським”. Київським підчашим у 1746–1765 рр. був Целестин Чаплич (1723–1804). *Тесленко І. А.* Чапличі, рід [Електр. ресурс] // *Енциклопедія історії України*. – К., 2013. – Т. 10: Т–Я. – 688 с.: іл. – Реж. доступу: http://www.history.org.ua/?termin=chaplychi_rid Польська дослідниця М. Чеппе в розвідці, присвяченій “титулярним” земським урядам за панування короля Августа III, дійшла висновку, що часто той самий земський уряд посідали різні особи. *Czeppe M.* “Tytuluarne” urzędy ziemskie w czasach Augusta III // *Kwartalnik historyczny*. – Rocznik CVI. – 1999. – № 3. – С. 77–88. Див.: *Коялович М.* Документы, объясняющие историю западно-русского края и его отношения к России и к Польше. – СПб., 1865. – С. 436; *Likowski E.* Dzieje kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku. – 2-e wyd. – Warszawa, 1906. – С. 126–134. У згаданих працях опубліковано, зокрема, документи з Архіву уніатських митрополитів у Петербурзі, що висвітлюють міжконфесійний конфлікт з ігуменом Мотронинського монастиря Мельхіседеком Значко-Яворським. Діяльність смілянського губернатора на підтримку уніатської Церкви оцінює польський шляхтич, уніат. Наголошується, що за господарювання Є. Добжанського Смілянська губернія Любомирських перетворилась на “оплот уніатства”.

У 1754 р. Добжанський був власником села Бровки (в Павлоцькому ключі¹⁰⁷ братів Юзефа та Станіслава Любомирських у Київському воєводстві¹⁰⁸; тепер – село Бровки Перші Андрушівського району Житомирської області).

Кореспондентами та адресатами управителя прикордонних маєтків Любомирських були: отамани Війська Запорозького низового; ініціатор і засновник Нової Сербії на північно-західній окраїні території Війська Запорозького, російський генерал-поручик (1755) Іван Хорват (†1780)¹⁰⁹, його начальник, представник російської адміністрації в Новій Сербії генерал-майор артилерії Іван Глебов та командування гарнізону побудованої на її території 1754 р. фортеці Св. Єлизавети (з 1755 р. – м. Єлизаветград, тепер – м. Кропивницький). Листування розкриває, зокрема, стосунки населення та адміністрації прикордонних маєтків Любомирських і переселенців¹¹⁰.

У 1751 р. на запит полковника австрійської армії І. Хорвата, за дозволом російської імператриці Єлизавети Петрівни, сербський полк під його командуванням зайняв місцевість на північно-західній околиці запорозьких степів – від фортеці Кам'янка до кордону з Річчю Посполитою (включаючи Чорний ліс, з яким межували смілянські маєтки Любомирських). Територія заселення 1752 р. переселенцями (здебільшого австрійськими сербами) дістала назву Нова Сербія¹¹¹ (ліквідовано 1764 р.¹¹²). Метою створення нової

¹⁰⁷ Принагідно вкажемо на можливий зв'язок маєтків Павлоцького ключа Любомирських з управителями Смілянської губернії. Адже 7 жовтня 1736 р. жертвою гайдамацько-козацького наїзду під проводом ватажків Харка, Жили, Гриви та інших на Павлоч стала дружина смілянського губернатора Маріанна з Себестянських Буяльська та його слуга. Причому гайдамаками було привласнено 14 тис. “копійками” з доходів Смілянської губернії за губернатора Буяльського. Див.: АЮЗР. – Ч. 3: Акты о гайдамаках (1700–1768). – Т. 3. – С. 257.

¹⁰⁸ Тариф подимного Київського воєводства 1754 року / Опрац. К. Жеменецький; вступ укр. переклав Є. Чернецький. – Біла Церква, 2015. – С. 65. – (Серія “Джерела до історії Правобережної України”. – Т. 2).

¹⁰⁹ Сухих Л. Сербі в Україні: (Документи з історії сербських поселень) // Архіви України. – 2003. – № 4/6. – С. 130–144; Ганул А. Адміністративні повноваження Івана Хорвата у Новій Сербії (1752–1762) // Вісник Київського національного ун-ту імені Тараса Шевченка. Серія Історія. – 2016. – Вип. 3 (130). – С. 18–23.

¹¹⁰ Див., напр.: ЦДІАК України. – Ф. 1392. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 2–3; Спр. 70. – Арк. 174 зв. тощо.

¹¹¹ Територія від Дніпра до р. Синюха на захід, від верхів'їв річок Інгул та Інгулець на південь, до річок Велика Вись та Омельник на північ. Назву “Нова Сербія” отримали ці землі у жалуваній грамоті І. Хорвату імператриці Єлизавети від 11 січня 1752 р. Див.: Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731–1823. – Одесса, 1836. – Ч. 1: 1731–1790. – С. 27.

¹¹² Через викриті зловживання І. Хорвата, якого заарештували та судили, і через визнання урядом неефективності витрат на Нову Сербію 22 березня 1764 р. імператриця Катерина II затвердила доповідь братів М. і П. Паніних “Про йменування Новосербського поселення Новоросійською губернією”. Див.: Российский государственный архив древних актов. – Ф. 10. – Оп. 3. – Ед. хр. 370: Следственное дело о злоупотреблениях генерал-поручика И. Хорвата. 1763–1764; Костяшов Ю. В. Генерал Иван Хорват – сербский авантюрист на русской службе (вторая половина XVIII века) // Славяноведение. – 2012. – № 2. – С. 39; Ганул А. До питання про заслання новосербського генерала Івана Хорвата до Вологди та слобожанський період його діяльності (1764–1786 рр.) // Етнічна історія народів Європи. – 2015. – Вип. 47. – С. 34–39; Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. – С. 63–67.

адміністративно-територіальної одиниці було освоєння південноукраїнських земель, поширення впливів російської адміністрації на козацьку старшину та охорона кордонів Російської імперії. Генерал-поручик російської армії (1755) І. Хорват перебував у Новомиргороді¹¹³ (тепер – м. Новомиргород Кіровоградської області), укріпленні на кордоні з Річчю Посполитою, місці розквартирування підпорядкованого йому Новосербського корпусу¹¹⁴.

Перші згадки про безчинства гусарів І. Хорвата надійшли в Київську губернську канцелярію вже 1755 р. Наприклад, у серпні 1755 р. С. Любомирський скаржився російському начальнику Нової Сербії генерал-майору Іванові Глебову про привласнення поселенцями прикордонної смуги у князівських маєтках. У Дубенському архіві зберігався лист І. Хорвата від 8.09.1755 р., написаний у відповідь на скаргу С. Любомирського¹¹⁵.

Про постійні непорозуміння на кордонах Нової Сербії з адміністрацією маєтків Потоцьких, Браницьких і Любомирських доповідав у Сенат полковник Спечинський, який перебував з інспекцією у Новосербському корпусі. Зокрема, І. Хорват погрожував С. Любомирському, що відбере в нього Смілу¹¹⁶. Сербський генерал захопив також ділянки Чорного лісу (1760), що викликало негативну реакцію з боку київської адміністрації.

Джерела висвітлюють непрості взаємини мешканців маєтків, розташованих на прикордонній території Речі Посполитої, з російською адміністрацією, поселенцями та керівництвом Нової Сербії, гайдаками і козаками. Вони містять взаємні звинувачення в укрятті збіглих підданих, дезертирів, насильницькому вивезенні населення за кордон¹¹⁷, ворожій агітації, викраденні худоби, провіанту¹¹⁸, зброї, особистого майна¹¹⁹ тощо. Прикметна, наприклад, відповідь управителя кошовому отаманові на звинувачення в укривательстві дезертирів (капрала з жінкою та двох людей з майном) і вимогу їх повернути: “Поскольку их прежнее местожительство местечко Круты в Побережской губернии, туда и отосланы были, поскольку княжеские подданные” (1759)¹²⁰.

Піддані, орендари, купецтво, міщани Смілянської губернії неодноразово зазнавали грабінництва та насильства під час наїздів загонів гайдаків і козаків. Смілянський замок було пограбовано двічі. Один з таких епізодів

¹¹³ Новомиргород заснували 1740 р. вихідці з Миргорода на Полтавщині на крутому закруті річки Велика Вись. Тут 1753 р. було побудовано фортецю “у вигляді п’ятибічного полігона з бастіонними фронтами завдовжки по 150 сажнів”. Цит. за ст.: *Сіткарьова О.* Фортифікаційні роботи на українських теренах, що входили до складу Російської імперії в 1740–1750-х роках // *Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини.* – 2009. – Вип. 6. – С. 399.

¹¹⁴ Див.: Канцелярія Новосербського корпусу / Упоряд. В. Мільчев, О. Посулько; передмови: С. Гаврилович, С. Лалич, В. Мільчев, О. Посулько. – Запоріжжя, 2005. – 442 с. – (Джерела з історії Південної України. – Т. 7).

¹¹⁵ ЦДІАК України. – Ф. 1392. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 2–3 зв.

¹¹⁶ *Посулько О.* Нова Сербія та Слов’яносербія – військово-землеробські поселення на Півдні України (1751–1764 рр.) // Канцелярія Новосербського корпусу. – С. 62.

¹¹⁷ ЦДІАК України. – Ф. 1392. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 6–8, 15–15 зв., 19.

¹¹⁸ Там само. – Арк. 13–13 зв., 14 тощо.

¹¹⁹ Там само. – Арк. 9, 12, 16 зв., 17.

¹²⁰ Там само. – Арк. 19. Тут: маєтковий комплекс Побережжя на Подністров’ї.

висвітлює лист від 3 грудня 1759 р. до кошового отамана Григорія Федоровича (Лантуха)¹²¹.

“А сего минувшаго ноября против 26 дня собранных от Запорожа до двух соть неизвестно ночью напавъ на местечко Смелу; зъ разныхъ сторонъ купцовъ, смелянскихъ мещанъ и о цѣлой губернии смелянской арендарей, депозита свои в Смелой содержащихъ, онѣ забрали до ста тысящи рублей или более и уехали в новопоселяемые Новосербские и козацые слободы, где по известию иные обретаются. Между которыми на грабительство местечка Смелой собранными козаками в выше прописанные дизертиры видити многими зъ мещан смелянскихъ были”¹²².

У Архіві Коша Нової Січі збереглось листування власника і адміністрації Смілянської губернії з кошовим отаманом і російською адміністрацією щодо розшуку та покарання винних у насильствах у Смілі¹²³. За відсутності смілянського губернатора, який перебував у резиденції свого господаря, в грудні 1760 р., коли було розграбовано замок, його дружина двічі зверталась до керівника Нової Сербії І. Хорвата про підтримку надвірних козаків С. Любомирського, які переслідували гайдамаків до кордону Речі Посполитої. Проте листи не були прийняті керівництвом Нової Сербії, а посланців не допустили до Новомиргорода. Сербі відкрили вогонь і допомогли гайдамацьким ватагам укритись на їхній території (1760)¹²⁴.

Боротьба з гайдамацькими загонами була одним з завдань Новосербської слідчої комісії у гайдамацьких справах, підпорядкованої київському генерал-губернатору, в Новій Сербії. Слідство над гайдамаками виявило факти особистого намовляння І. Хорвата своїх офіцерів і рядових до таємних рейдів для “залякувань” поляків¹²⁵.

¹²¹ Григорій Федорович Лантух (Федоров), козак, отаман (1745) Рогівського куреня. З червня 1753 р. до 1763 р. п'ять разів обирався кошовим отаманом. На час написання цитованого листа Г. Лантух (Федоров) був обраний втретє (з 20 листопада 1758 р. до квітня 1760 р.). За його керівництва значно активізувалось гайдамацтво. Також назривала конфліктна ситуація через новоприбулих сербських поселенців на козацькі землі, з яких російський уряд утворив Нову Сербію. Див.: Архів Коша Нової Запорозької Січі. – К., 2008. – Т. 5: Реєстр Війська Запорозького Низового 1756 року / Упоряд. Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко, Т. Л. Кузик, Л. М. Муравцева – С. 297, прим. г); *Олійник О. Л.* Кошовий отаман. [Електр. ресурс] // Енциклопедія історії України. – К., 2008. – Т. 5: Кон–Кю. – 568 с.: іл. – Реж. доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Koshoviy>

¹²² ЦДІАК України. – Ф. 1392. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 20.

¹²³ Там само. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 105. Документи справи поділено на три групи: 1) листування Коша з Юрієм Добжанським і Станіславом Любомирським; 2) листування з Київською губернською канцелярією, генерал-аншефом П. І. Стрешньовим і Комісією в справах прикордонних з Брацлавським воєводством; 3) матеріали слідства військового судді Петра Калнишевського. Кіш відкидав звинувачення й вимагав відправити своїх депутатів до Комісії для пред'явлення претензій польській стороні. Проте слідство П. Калнишевського виявило запорожців – учасників наїздів, а також частину майна. Див.: Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ. – С. 64. Опубл.: Гайдамацький рух на Україні: 36. документів / Упоряд. І. Л. Бутич, М. І. Бутич, О. А. Купчинський, Л. А. Проценко, В. Д. Чунтулова. – К., 1990. – С. 307–309, 310, 311.

¹²⁴ Там само. – С. 297.

¹²⁵ *Посунько О.* Нова Сербія та Слов'яносербія – військово-землеробські поселення... – С. 79.

У відповідь на скаргу коронного підстоля Станіслава Любомирського, виконувач обов'язків київського генерал-губернатора генерал-аншеф П. І. Стрешньов (1761) повідомив про результати розшуку винуватців розбою в Смілянському замку в грудні 1760 р. з залученням кошового отамана. Було заарештовано близько 60-ти осіб, які виявилися місцевими мешканцями. Передбачалася передача їх до Брацлавської прикордонної комісії¹²⁶, куди П. І. Стрешньов запросив постраждалу сторону для пред'явлення доводів вини. Листування російської адміністрації з кошовим отаманом з архіву Коша з вимогами розшуку і покарання винних у наїзді на Смілу та повернення майна власникові опублікували українські архівісти¹²⁷.

Проте конфлікти з сербськими поселенцями тривали. Про військову сутичку сербів і надвірних козаків 1762 р. повідомляв смілянський губернатор Є. Добжанський у зверненні до адміністрації Нової Сербії, опублікованому істориком Ю. Мициком мовою оригіналу та в українському перекладі. Документ виявлено в Дніпропетровському історичному музеї в копії, зробленій у XVIII ст.¹²⁸.

Приводом до збройного конфлікту стало розпорядження роз'їзду надвірних козаків знищити міст через річку Велика Вись поблизу маєтку С. Любомирського Турія¹²⁹ задля запобігання гайдамацьким і козацьким наїздам. Село Турія межувало з Новомиргородом і стоїть на однойменній річці: Турія – притока Великої Висі, а територія Нової Сербії була за річкою Велика Вись. Аби не допустити зруйнування мосту, 23 червня 1762 р. “кількасот сербів”, озброєних гарматами і рушницями, наїхали на Смілянщину та відкрили вогонь – “тут серби стріляли по них, рубали палашами, били”. Скаргу було написано та відправлено вже 25 червня 1762 р. з Лебедина на ім'я прем'єр-майора¹³⁰ Новосербського корпусу Миколи Цветіновича (у документі його названо “регіментарем української партії”; насправді він після 1756 р. тимчасово командував гусарським полком). З 1761 р. М. Цветінович у чині полковника очолив спеціально створений трибунал, до якого перейшли

¹²⁶ До кола питань, які вирішувалися Комісією, належали: спільний з польською стороною розгляд справ з приводу наїздів польських чи російських підданих на закордонні маєтки, справи про вбивства, виготовлення і розповсюдження фальшивих грошей, порушення торговельних домовленостей. Комісія підпорядковувалась Другій Малоросійській колегії в організаційних і фінансових питаннях. Стосовно змісту контактів з польською стороною Брацлавська прикордонна комісія мала звітувати перед Колегією закордонних справ Російської імперії. Місцем розташування комісії було містечко Новоархангельське у Новій Сербії. Див.: *Струкевич О. К.* Брацлавська прикордонна комісія. [Електр. ресурс] // Енциклопедія історії України. – К., 2003. – Т. 1: А–В. – Реж. доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Bratslavska_prykordonna; *Посунько О.* Нова Сербія та Слово'яносербія – військово-землеробські поселення... – С. 79.

¹²⁷ Гайдамацький рух на Україні: 36. документів. – Док. № 171, 173.

¹²⁸ *Мицик Ю.* Цікавий документ з історії Новосербії // Гуманітарний журнал. – 2003. – Весна. – С. 119–122.

¹²⁹ Турія – тепер село Новомиргородського району Кіровоградської області.

¹³⁰ Прем'єр-майор у царській армії (крім кавалерії та інженерних військ, де не було такого поділу) – другий штаб-офіцерський чин (чин “полкового штабу”); помічник полковника; відповідав підполковнику. Чини прем'єр- і секунд-майора в російській армії було ліквідовано 1797 р.; встановлено один майорський чин.

юридичні функції Канцелярії Новосербського корпусу¹³¹. Смілянський управитель небезпідставно інкримінував керівництву Нової Сербії сприяння в укрітті гайдамаків і запорожців, які “за десять років безчинств” у маєтках С. Любомирського завдали збитків на один мільйон польських злотих.

І. Хорват, зацікавлений у гайдамацьких набігах на сусідів (як довело слідство, використовував їх для власної наживи), не намагався забезпечити спокій у підпорядкованому регіоні. Отже, звернення адміністрації маєтків до київського генерал-губернатора та Коша щодо гайдамацьких ватаг були більш дієвими.

Попри це піддані маєтків Любомирських мали господарські та торговельні зв'язки з поселенцями Нової Сербії. Листи І. Хорвата та інших керівників Нової Сербії до управителя Смілянської губернії Є. Добжанського та (в разі відсутності) його дружини¹³² доводять, що взаємини Нової Сербії з польськими сусідами були різнобічними, “показують щоденні побутові зносини, обмін товарами, добросусідські послуги”¹³³.

Кореспонденція смілянського губернатора зберігалась у головному архіві Любомирських (вцілілі джерела написані з 1744¹³⁴ до 1767 рр.¹³⁵). Це засвідчує, наприклад, тогочасний напис польською мовою: “Листи і угоди, написані руською”¹³⁶, а також примітки, зроблені польською мовою рукою Є. Добжанського, як-от: “Копія листа, написаного про захоплення шести волів і трьох возів з сілля та рибою до бригадира [фортеці Св.] Єлизавети тощо”¹³⁷. Листи староукраїнською Є. Добжанський підписував особисто польською мовою¹³⁸.

До колекції Відділу потрапив документ, датований 2 квітня 1777 р., що наводить на думку про стосунки синів Станіслава Любомирського з генерал-поручиком Петром Текелією (1720–1792)¹³⁹. Серб з походження, він мешкав у Новомиргороді. Майбутній генерал-аншеф російської армії (1786) увійшов в історію України як руйнівник Запорозької Січі (1775)¹⁴⁰.

¹³¹ *Посунько О.* Нова Сербія та Слов'яносербія – військово-землеробські поселення... – С. 79.

¹³² ЦДІАК України. – Ф. 1392. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 10–12.

¹³³ *Полонська-Василенко Н. Д.* Заселення Південної України в половині XVIII ст. (1734–1775). – Мюнхен, 1960. – Ч. 1: Заселення Нової Сербії та Слов'яносербії. – С. 74. Авторка називає смілянського губернатора Юрієм Добрянським, а отже, мала змогу ознайомитись з цими архівними документами.

¹³⁴ ЦДІАК України. – Ф. 1392. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 61 зв.

¹³⁵ Там само. – Арк. 173–174.

¹³⁶ Переклад мій. – *Н. Ч. Пор.*: “Listy i punkta po rusku pisane”. Див.: Там само. – Спр. 70. – Арк. 174 зв.

¹³⁷ Переклад мій. – *Н. Ч. Пор.*: “Kopia listu pisanego o zabrannia wołow 6 y wozow 3 solu y rybami do Brehadera do Ielysawetu et supra”. Див.: Там само. – Арк. 13.

¹³⁸ Там само. – Арк. 18–20 (позначки Київського відділу ІРВІТ – відповідно № 65, № 67, № 74).

¹³⁹ ЦДІАК України. – Ф. 1392. – Оп. 1. – Спр. 99. – Арк. 4а–5 зв.

¹⁴⁰ Трапляються різні написання прізвища: Текелі, Текеллі, Текеллій. Див. літературу про нього: *Петраков В.* Разрушитель Запорожской Сечи – генерал родом из Сербии // *Сеоба срба у Руско Царство половином 18 век.* – Нови Сад, 2005. – С. 261–264. Додаток уклала Л. Д. Губіна.

Після 1776 р. маєтки на південному сході Київського воєводства об'єднав під своєю владою Франциск Ксаверій Любомирський (1747–1819). Він придбав успадковану молодшим братом Міхалом, власником Дубна, більшу частину Смілянщини. На той час це були Смілянський, Шполянський, Туріянський¹⁴¹, Вільшанський, Городищенський, Радивонівський ключі. До батьківських маєтків Франциск Ксаверій долучив Межиріцький ключ, отриманий як посаг дружини Теофілі (1762–1831), доньки великого литовського хорунжого Станіслава Фердинанда Жевуського. Згодом Ф. К. Любомирський придбав у різних осіб довколишні села, як-от у Феліціана Пілавського, новогрудського гродського підстарости, село Юзефівку (тепер – село Йосипівка, Новомиргородський район Кіровоградської області) або у львівського каштеляна Юзефа Попеля – Оситняжку (тепер – село, Новомиргородський район Кіровоградської області) з прилеглими селами¹⁴².

На відміну від інших власників, Ф. К. Любомирський перетворив Смілу на свою резиденцію. Вже згадувалося, що ще за господарювання Станіслава Любомирського Сміла отримала магдебурзьке право (11 березня 1773 р.) від короля Станіслава Августа¹⁴³.

Завдяки вмілому господарюванню Франциска Ксаверія спустошені під час Коліївщини маєтки вдалося відновити. Він активно заселяв землі – упродовж 1770-х – 1780-х рр. на Смілянщині виникло 48 нових осель (слобод). Тривали господарські та торговельні стосунки з населенням Новоросійської губернії. Так, через засуху та сарану у 1780 р. мешканці губернії змушені були купувати дрова в лісах князя Любомирського на Дністрі¹⁴⁴.

Ф. К. Любомирський приділяв увагу міжконфесійним стосункам. На місці зруйнованої за Коліївщини католицької каплиці св. Варвари 1777 р. збудував костел свого покровителя Франциска Ксаверія. У 1783 р. заснував монастир капуцинів. Проте його вподобання різнились від релігії предків. На думку сучасників, на Ф. К. Любомирського вплинула служба в російській армії, до якої вступив у 1777 р. (1781 р. став бригадиром, а 1783 р. – генерал-майором). Сприяння Ф. К. Любомирського православної Церкві спричинене співіснуванням магната з місцевим населенням і бажанням залучити у свої маєтки якомога більше нових поселенців, а заразом нову робочу силу. Можливо, через невдоволення політикою уніатського архієпископа Я. Смігожевського Ф. К. Любомирський замінив у смілянських маєтках уніатські церкви на православні¹⁴⁵, водночас закладаючи нові церкви та монастирі. Він звернувся до Петербурга з проханням заснувати в Україні православне єпископство (1782). На час продажу князю Г. Потьомкіну (1787) у Смілянщині

¹⁴¹ Від назви маєтку Турія – тепер село Новомиргородського району Кіровоградської області. Див.: Turya. [Електр. ресурс] // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1889. – Т. 12. – С. 658–659. – Реж. доступу: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XII/658

¹⁴² Мариновський Ю., Удовик І. Документи про Смілянську маєтність... – С. 114.

¹⁴³ Див. прим. 105.

¹⁴⁴ Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. – С. 140.

¹⁴⁵ Див.: Коялович М. Документы, объясняющие историю западно-русского края... – СХХХVIII, прим.

налічувались 82 православні церкви новоствореної Переяславсько-Бориспільської єпархії (1785)¹⁴⁶.

Джерелами, віднайденими у Дубні, зацікавився власник Рівного (до 1918 р.) Станіслав Казимирович Любомирський¹⁴⁷. А втім, власники Рівного прагнули радше скористатись результатами діяльності М. Ф. Бакуліна для поповнення власного архіву, аніж надати потрібні Відділу документи для копіювання¹⁴⁸.

Документи Франциска Ксаверія Любомирського фрагментарно потрапили до сучасного фонду Любомирських у ЦДІАК України; місце їх зберігання до Другої світової війни не встановлене.

Доля документів Дубенського архіву Любомирських і їх хоронителів у Києві. Сучасний стан збереження документів Любомирських є невід'ємним від історії колекцій ІРВІТ і його відділів після 1917 р. Київський відділ ІРВІТ остаточно завершив свою роботу 1918 р. Колекція створеного ним Військово-історичного музею з квітня 1917 до червня 1918 рр. містилась у Маріїнському палаці, а згодом була викинута просто неба й розграбована. Врятовані цінності потрапили до Генерального штабу¹⁴⁹. Мабуть, така сама доля спіткала й більшість документів наукового та діловодного архівів Відділу. Масштаби завданих втрат опосередковано засвідчує, зокрема, звірвання наявних документів колекції Відділу у ЦДІАК України з фрагментом книги надходжень документів.

Дещо по-іншому склалася доля документів з Дубенського родового архіву Любомирських. Небезпідставно вважаємо, що ці документи (повністю або частково) потрапили до родини Меньшових і завдяки цьому збереглися, принаймні до 1943 р.

Використання архівних джерел “на дому” було характерне для наукової спільноти, членів товариств гуманітарного спрямування у XIX – на початку XX ст. Адже саме завдяки участі в діяльності ІРВІТ начальника тодішнього Артилерійського історичного музею у Петербурзі (1903–1917), генерал-майора Головного артилерійського управління Д. П. Струкова (1864–1920)¹⁵⁰ і його

¹⁴⁶ Rostworowski E. Franciszek Ksawery Lubomirski h. Szreniawa (1747–1819) [Електр. ресурс] // Polski słownik biograficzny. – Kraków, 1973. – Т. 18. – Реж. доступу: <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/franciszek-ksawery-lubomirski>

¹⁴⁷ Станіслав Любомирський (1838–1918) був сином композитора Казимира-Анастасія Любомирського (1813–1871), автора 60-ти музичних композицій, та Зінаїди Голинської. Станіслав був одружений (1868) з Вандою Любомирською, донькою Адама Любомирського з жешувської лінії роду та Кароліни Понінської, онуки сумнозвісного коронного підскарбія Адама Понінського. Історію архіву та родинні зв'язки великого коронного підскарбія Адама Понінського та Любомирських розглянуто в нашій статті: Черкаська Н. З історії Чуднівського архіву Жевуських // Український археографічний щорічник. Нова серія. – 2013. – Вип. 18. – С. 7–23.

¹⁴⁸ Листування з керівництвом Відділу див.: ЦДІАК України. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 68.

¹⁴⁹ Федорова Л. Д. Київський воєнно-історичний музей [Електр. ресурс] // Енциклопедія історії України. – К., 2007. – Т. 4. – Реж. доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Kyivsky_voenno_ist_muzeu

¹⁵⁰ Див. про нього: Маковская Л. К. Артиллерийский исторический музей. Первые полвека в Кронверке (1868–1917) // Война и оружие. Новые исследования и материалы: Труды Четвертой Междунар. науч.-практ. конф. 15–17 мая 2013 года: В 4 ч. – СПб.,

помічника (1912–1917), полковника артилерії М. М. Печонкіна (1871–1918?)¹⁵¹ більшість документів архіву Товариства до сьогодні збереглися. Вони становлять у Науковому архіві музею фонд ІРВІТ¹⁵², а також представлені в особових фондах цих діячів. Це підтверджує й факт наявності подібних документів у сучасних особових архівних фондах членів місцевих відділів ІРВІТ. Дане твердження є правомірним і щодо архівів членів Київського відділу.

Родинний архів голови Розпорядчого комітету, товариша голови Архівно-бібліотечної комісії, ініціатора створення наукового архіву при Київському відділі ІРВІТ Д. П. Меньшова зберігала дочка, історик, археолог і архівіст Н. Д. Полонська-Василенко¹⁵³. Свідчення її зацікавлення діяльністю наукового товариства, з яким співпрацював батько, знаходимо в сучасному особовому фонді Н. Д. Полонської-Василенко в ЦДАВО України й фонді Відділу в ЦДІАК України. Влітку 1909–1910 рр. разом з Д. П. Меньшовим вона брала участь у археологічних розкопках під керівництвом члена Відділу,

2013. – Ч. 1. – С. 47–70; Електр. ресурс: http://ria1914.info/index.php?title=Струков_Дмитрий_Петрович

¹⁵¹ М. М. Печонкін з вересня 1917 р. – в. о. начальника, з січня 1918 р. начальник Артилерійського історичного музею. Займався евакуацією музейних цінностей з Петрограда. Археолог-любитель, дослідник Херсонеса, краєзнавець, музеєзнавець. Як член ІРВІТ М. М. Печонкін вивчав фортифікаційні укріплення в різних регіонах Російської імперії. Співробітник Археологічного інституту (з 1904). Член наукових товариств. Учасник Першої світової війни. Загинув під час наукового відрядження 1918 р. в Криму. Див.: *Непомятый А. А.* Матеріали личного архивного фонда Н. М. Печенкина – неизвестный источник об охране историко-культурного наследия в Крыму в начале XX века // *Праці Центру пам'яткознавства*. – 2010. – № 17. – С. 198–205; *Рудакова Л. П.* Николай Михайлович Печенкин: штрихи к портрету // *Бранденбургские чтения*. – СПб., 2003. – Вып. 1. – С. 28–32; *її ж.* Полковник Николай Михайлович Печенкин: Страницы биографии // *Военная история России XIX–XX вв.: Матер. V Междунар. военно-истор. конфер.* – СПб., 2012. – С. 192–201; *Тункина И. В.* К биографии Николая Михайловича Печенкина: Новые архивные материалы // *Погребальная культура Боспорского царства: Матер. Круглого стола, посв. 100-летию со дня рожд. Михаила Моисеевича Кубланова (1914–1998)*. (Санкт-Петербург, 25–26 ноября 2014 г.). – СПб., 2014. – С. 233–238.

¹⁵² *Успенская С.* Фонд “Императорское Русское военно-историческое общество”... – С. 12.

¹⁵³ Під час нацистської окупації Києва Н. Д. Полонська-Василенко передала документи родинного архіву у новостворений Український головний історичний архів ім. В. Б. Антоновича (перейменованій 26 лютого 1943 р. на Крайовий архів). До його складу у травні 1942 р. увійшов Київський центральний архів давніх актів, завідувачем якого з грудня 1941 р. до виїзду з Києва у вересні 1943 р. була Н. Д. Полонська-Василенко. У вцілому фрагменті переліку фондів КЦАДА у складі Крайового архіву, укладеному 1943 р. для нацистського архівного керівництва, згадуються два фонди – Мухортових (“ф. 77. Мухортови, дід[ичі] Орловськ[ої] губ., 1739–1845, 80 док.”; документи родичів матері Н. Д. Полонської-Василенко – Марії Федорівни) та Д. П. Меньшова (“ф. 78. Меньшов, історик, XIX–XX ст., неописано”). Оубл.: *Черкаська Н. О.* До історії формування збірки магнатських фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943) // *Архіви України*. – 2002. – № 4/6. – С. 77–120. – Додаток 1.

Сучасний фонд родини Меньшових у ЦДІАК України (ф. 985) не містить матеріалів діяльності Д. П. Меньшова в Київському відділі ІРВІТ. Внаслідок переміщень фондів українських державних архівних установ під час Другої світової війни та в повоєнні роки фрагменти родинного листування Меньшових і Н. Д. Полонської-Василенко потрапили до Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва у фонд її другого чоловіка, академіка М. П. Василенка (ф. 542).

археолога В. Хвойки¹⁵⁴. Водночас вивчала вотчинні архіви князів Куракіних і Чичеріних у Києві.

Як історик Н. Д. Полонська-Василенко захопилась історією колонізації південноукраїнських земель у XVIII ст., історією Нової Запорозької Січі. Свою магістерську дисертацію присвятила політиці адміністрації Новоросійської губернії князя Г. Потьомкіна. Отже, нічого дивного в тому, що попри політичні та ідеологічні утиски у 1930-х рр. Н. Д. Полонська-Василенко самостійно готує до друку тритомну археографічну збірку “История заселения Южной Украины второй половины XVIII столетия”.

Копії використаних істориком документів і частково упорядковані три томи збірки віднайшов у Києві дослідник творчості Н. Д. Полонської-Василенко І. В. Верба¹⁵⁵. Перший том збірника, за його підрахунками, містив 379 документів, присвячених подіям 1734–1775 рр. Зокрема, розглядалися питання іноземної колонізації, утворення Нової Сербії на прикордонні з Річчю Посполитою, її реформування та історичні наслідки реформ. Інакше кажучи, висвітлювалися питання, близькі за проблематикою до охарактеризованих нами документів з архіву Любомирських, маєтки яких були на кордоні з Запорозькою Січчю та Новою Сербією.

Наголошуючи на археографічній цінності праці Н. Д. Полонської-Василенко, історик О. П. Оглоблін зауважив, що авторка “використала також і своє власне зібрання рукописів – Смілянський архів князів Любомирських (XVIII століття), де подається характеристика відносин між Південною Україною і Правобережжям, яке перебувало тоді під владою Польщі...” (курсив мій. – Н. Ч.)¹⁵⁶. Безперечно, йшлося про розглянуті нами документи Дубенського архіву Любомирських. З колекції Відділу їх вочевидь забрав до себе Д. П. Меньшов, тим самим врятувавши від нищення у воєнні лихоліття.

Документи Любомирських у вересні 1938 р. зберігались у КЦАДА; крайні дати фонду – 1581–1882 рр. За списками фондів станом на 20 лютого 1939 р. це були переважно документи з родинного архіву генерала коронних військ Міхала Любомирського (1752–1825), власника Дубенського ключа – матеріали про придушення гайдамацького руху, родинне листування¹⁵⁷. Отже, це були залишки документів з колекції Київського відділу ІРВІТ?

Відповідь на це питання знаходимо серед діловодних паперів КЦАДА. Завідувач КЦАДА Н. Д. Полонська-Василенко у 1942–1943 рр. уклала для нацистської архівної адміністрації список родинних і особових фондів¹⁵⁸.

¹⁵⁴ Верба І. Південна Україна і Запоріжжя в археографічній діяльності Наталії Полонської-Василенко // ЕМІНАК. – 2011. – № 1–2. – С. 67–87.

¹⁵⁵ Там само. – С. 79.

¹⁵⁶ Цит. за: Там само. Рецензію О. П. Оглобліна, на яку посилається І. Верба, див.: ЦДАВО України. – Ф. 3561. – Оп. 1. – Спр. 200а. – Арк. 44–45.

¹⁵⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3847. – Оп. 1. – Спр. 178. – Арк. 64–67. Опубл. як Додаток до ст.: Черкаська Н. О. До історії формування збірки магнатських фондів... – С. 77–120.

¹⁵⁸ Фонд Любомирських у переліку Н. Д. Полонської-Василенко описано так: “[ф.] 371. Любомирські (Lubomirski), граф[и], дід[ичі] Київськ[ої], Волинськ[ої] г[уберній], 1610–1802, 600 док[ументів]. Прилучено з фонду “Серія Б” №№ 126–201. – 119 док[ументів]. Є й неописані”. Фонд Любомирських не був вивезений нацистами. Див.: ЦДАВО України. – Ф. 3847. – Оп. 1. – Спр. 178. – Арк. 65.

Документи Дубенського архіву Любомирських з колекції Київського відділу...

У робочих нотатках вона так охарактеризувала документи фонду Любомирських: “багато матеріалів про прикордонні стосунки Смілянщини, якою Любомирські володіли з 1723 р.”¹⁵⁹. Це зауваження неспростовно підтверджує походження принаймні частини документів фонду Любомирських у КЦАДА з колекції Відділу ІРВІТ. За нацистської окупації, користуючись посадою й задля збереження архіву родини, Н. Д. Полонська-Василенко передала до КЦАДА разом із сімейними паперами документи з колекції Відділу (які О. П. Оглоблін назвав “документами Смілянського архіву Любомирських”). До архівного фонду Любомирських Н. Д. Полонська-Василенко перемістила документи з колекції “Серії Б”, створеної в КЦАДА до 1917 р. Вилучені документи вважаються на сьогодні втраченими. Частина документів з довоєнного архіву М. Любомирського зберігається в родовому фонді Любомирських (ф. 236) у ЦДІАК України¹⁶⁰. Вцілілі джерела стосуються не лише маєтків Дубенського та Смілянського ключів, але й Барського староства, Чуднова, Полонного тощо у Волинському, Подільському, Брацлавському та Київському воєводствах Речі Посполитої. Ними володіли як родина коронного підстоля, брацлавського, київського воєводи Станіслава Любомирського і його сина Міхала, так і представники інших ліній роду. Відповідають тематиці досліджень Відділу військово-історичні документи, що стосуються гарнізонів у волинських маєтках Любомирських у 1770-х рр; листування Міхала Любомирського у військових справах¹⁶¹.

Наостанок кілька слів про долю тих, хто знайшов і зберіг для нас досліджені джерела.

Дмитро Петрович Меньшов за Першої світової війни дослужився до генерал-лейтенанта (1915), був помічником начальника артилерійських поставань Південно-Західного фронту; перебував у Кам'янці-Подільському, з червня 1917 р. – у Житомирі. У 1917 р. перейшов на службу в українську армію – гарматний отаман, член Генерального військового штабу. Загинув від ран, отриманих від збільшовичених солдат російської армії у Житомирі 29 грудня 1918 р. Його могилу на Аскольдовому цвинтарі в Києві було зруйновано (1935), а дочці було відмовлено в перепохованні¹⁶².

Наталія Полонська-Василенко, власне, першою оцінила й використала з науковою метою інформативний потенціал документів з Дубенського архіву Любомирських, які облікував у Відділі ІРВІТ її батько. Восени 1943 р. разом з третім чоловіком виїхала до Львова і не брала участі у вивезенні нацистською архівною адміністрацією документів з фондів КЦАДА.

Голова Київського відділу ІРВІТ, генерал від артилерії Микола Іудович Іванов помер від тифу в січні 1919 р. З липня 1914 до березня 1916 р. був головнокомандувачем армій Південно-Західного фронту. Після відсторонення від командування перебував у почті імператора. Микола II призначив його

¹⁵⁹ Там само. – Арк. 77.

¹⁶⁰ ЦДІАК України. – Ф. 236. – Оп. 1. – Спр. 2, 5, 73, 38, 108, 112 тощо; Оп. 2. – Спр. 1, 92, 94, 101, 103 тощо. Документи потрапили до Київського відділу ІРВІТ у 1910 р. з колишнього головного родового архіву Любомирських у Дубні.

¹⁶¹ Там само. – Оп. 1. – Спр. 104–105; Оп. 2. – Спр. 251 тощо.

¹⁶² Кальницький М., Федорова Л. Московська вулиця, 30.

командувачем Петроградського військового округу (з 27 лютого/12 березня 1917 р.). Револуційні події стали на заваді входженню М. І. Іванова на посаду, тому він виїхав з Петрограда до Києва. Учасник білого руху.

У 1919 р. обірвалось життя його ад'ютанта, члена ІРВІТ Михайла Федоровича Бакуліна (1875–1919). Власне, зусиллями М. Ф. Бакуліна було виявлено архів Любомирських у адміністрації маєтків графині Є. Шувалової в Дубні влітку 1910 р. і частину документів перевезено до Києва. М. Ф. Бакулін закінчив Єлисаветградське кавалерійське юнкерське училище (за 2-м розрядом). Дослужився від штабс-ротмістра 10-го гусарського Інгерманландського полку (1907)¹⁶³, ад'ютанта командувача КВО (1909)¹⁶⁴, до полковника (1915), ад'ютанта головнокомандувача армій Південно-Західного фронту (1915) М. І. Іванова. Учасник російсько-японської (1904–1905; поранений, контужений) і Першої світової війн. Нагороджений орденами. У лютому 1916 р. був переведений до 14-го гусарського Мітавського полку у званні полковника¹⁶⁵. Одружився з Єлизаветою Григорівною Довбишевою, односторонньою сестрою колишнього полтавського віце-губернатора (1896–1901), орловського губернатора (1902–1906) Костянтина Олександровича Балясного († 1917). Сімейне життя М. Ф. Бакуліна було пов'язане з Полтавською губернією, звідки походила дружина. Цим пояснюється результативність його пошуків у приватновласницьких архівах дворян Полтавської губернії¹⁶⁶. У спогадах полтавців, які його близько знали, згадується як генерал-майор царської армії, мешканець Гадяча у 1918–1919 рр. Був заарештований і розстріляний більшовиками в Гадячі (за іншими даними – у Прилуках) влітку 1919 р. (в картотеці учасників Першої світової війни вказано лише рік смерті – 1918, що не підтверджують інші джерела; чин полковника – за документами станом на серпень 1916 р.)¹⁶⁷.

Висновки. Розпорошення архіву Товариства у 1917–1918 рр. і воєнні втрати ХХ ст. стають на заваді цілісному відтворенню змісту та структури зібраної Київським відділом ІРВІТ колекції документів, а отже, й представлених у ній документів Дубенського архіву Любомирських.

Інтерес до приватних збірок і колекцій був продиктований науковими завданнями, які мали вирішувати члени Товариства. Тому для керівництва

¹⁶³ Повна назва полку в 1907 р.: 10-й гусарський Інгерманландський Його Королівської Високості великого герцога Саксон-Веймарського полк. У 1914 р., з початком війни, змінив назву на 10-й гусарський Інгерманландський полк. М. Ф. Бакулін прослужив у ньому з 1907 до 1916 р., коли його в чині полковника було переведено до 4-го гусарського Мітавського полку. Див.: Русская армия в Великой войне: Картотека проекта: Бакулин Михаил Федорович. – [Електр. ресурс:] <http://www.grwar.ru/persons/persons.html?id=7324>

¹⁶⁴ Памятная книжка Полтавской губернии на 1910 год. Изд. Полтавского губернского статистического комитета. – Полтава. 1910. – С. XI.

¹⁶⁵ Русская армия в Великой войне: Картотека проекта: Бакулин Михаил Федорович.

¹⁶⁶ Про пошукову діяльність М. Ф. Бакуліна в Полтавській губернії див.: *Климова К.* “Привести в известность как можно больше архивных данных”. – С. 197–241. У статті опубліковано укладений М. Ф. Бакуліним список дворян Полтавської губернії, власників архівів і колекцій, які могли зацікавити Київський відділ ІРВІТ.

¹⁶⁷ *Несвицкий А. А.* Полтава в дни революции и в период смуты 1917–1922 гг.: Дневник. – Полтава, 1995. – С. 127; *Сиверс О. В.* Изгнанные, но не сложенные: Дневник графини Ольги Васильевны Сиверс, 1918–1920 / Сост., подгот. текста, предисл., послесл., примеч. Е. В. Тумановой; эпилог Д. М. Резвого. – М., 2015. – С. 704.

Документи Дубенського архіву Любомирських з колекції Київського відділу...

Київського відділу ІРВІТ родовий архів Любомирських становив науковий інтерес насамперед як джерело до історії воєн і військ, досліджень військово-історичних пам'яток.

Проте, як доводить аналіз виявлених у Дубні джерел, у своїх архівних пошуках члени Відділу вийшли за вузькі рамки спеціальних військово-історичних досліджень відверто пропагандистського характеру (“во славу русского оружия”).

Великий географічний обшир володінь Любомирських відбився на змісті головного родового архіву – адже у XVIII ст. вони були власниками маєткових комплексів у Подільському, Брацлавському, Руському, Волинському, Київському, Мінському та інших воєводствах Речі Посполитої. Документи розкривають участь родини київського воєводи Станіслава Любомирського в освоєнні прикордонних земель у Київському воєводстві, повсякденне життя в маєтках, їхню залежність від сусідів – гайдамаків, запорозьких козаків і поселенців Нової Сербії.

Використані в статті джерела становлять кілька тематичних груп:

- до історії роду Любомирських, їхніх шлюбних партнерів і маєтків;
- до історії польських і російських військ і воєнних кампаній XVII–XVIII ст.;
- до історії колонізації південноукраїнських земель у XVIII ст.;
- до історії гайдамацького руху;
- до історії архіву Коша Нової Січі.

На завершення маємо констатувати, що інформативний потенціал документів з колекції Київського відділу ІРВІТ належним чином не оцінено дослідниками.

Наталія Черкаська (Київ). Документи Дубенського архіву Любомирських з колекції Київського відділу Російського військово-історичного товариства

Імператорське Російське військово-історичне товариство, було засноване 1907 р. у Петербурзі для вивчення військово-історичної минувшини Російської імперії. Відділи товариства діяли в усіх військових округах. Київський відділ був відкритий у лютому 1909 р. і видавав “Военно-исторический вестник” (1909–1914). Результатом архівної діяльності членів Відділу стало створення військово-історичного музею та збірки архівних документів. З початком Першої світової війни діяльність товариства було скорочено.

У статті, на прикладі історії магнатської родини Любомирських з Дубна, розглянуто важливі питання соціальної, військової історії Речі Посполитої і Російської імперії у XVIII ст., а також повсякденного життя. Любомирські належали до головних кредиторів останнього власника Острозької ординації і брали участь у її поділі 1753 р.

Документи Дубенського архіву містять інформацію про заселення південноукраїнських земель і складні стосунки мешканців Смілянського маєткового комплексу Любомирських у Київському воєводстві з російською адміністрацією у Києві та Новою Сербією – військовим поселенням на кордоні Російської імперії у 1752–1764 рр. Також проаналізовано інформативний потенціал джерел до історії роду Любомирських.

Ключові слова: маєтковий архів, військово-історичний, магнатський, генеалогія, джерела, князі, Острозькі, Любомирські, Єжи Добжанський, Михайло Бакулін, Дмитро Меньшов, Наталія Полонська-Василенко.

Natalia Cherkaska (Kyiv). **Sources from Dubno Estate Archive of Lubomirskis in the Collection of the Kyiv Branch of the Russian Military Historical Society**

The Imperial Russian Military Historical Society was a military scholarly society founded in St. Petersburg (1907) to study the military history of Russia. The society had branches operating in all military commands. The Kyiv branch opened in February, 1909. During 1909–14 it edited a journal named Military Historical Review. The military historical archive and museum was organized in Kyiv through the work of the archival activity of its members. The Kyiv branch played a major role in the collecting, and publishing of the documents and also in the popularizing of the military history. However, it was dissolved after the outbreak of the First World War.

This article discusses important issues of social and military history of the Polish-Lithuanian Commonwealth and Russian Empire in the eighteenth century, a history of everyday life using as an example of the history of the Lubomirski family in Dubno, and so on.

The sources from Dubno Estate Archive contain records on the settlement of Southern Ukraine and complicated conflict relations between citizens of the town of Smila in the Kyiv palatinate, Russian governor administrations in Kyiv and New Serbia – a military frontier of Russian Empire in 1752–64.

The article also provides information about potential sources for studying of the history of the Lubomirski family.

Keywords: Estate archive, military and historical, magnate, archival records, genealogy, sources, prince, the Ostrozky family, the Lubomirski family, Dubno, Smila, governor, New Serbia.